

X ԱԼԷՄԳԻՐ ¹⁾

(Վէպ պարսկական կեանքից)

—

VI

... Կանալք պատի տակից, իսկ Խոսրէվը փողոցի մէջ տեղից, ետ մնացած, սակայն գաղտագողի, աչքը միշտ նրանց, գնաց ուր նոքա գնացին. որովհետև աղախինը քիչ ետ էր մնացել և ասել էր երիտասարդին.

— Հետևիր մեզ և նշանակած տեղս սպասիր մինչև դամ իմաց տամ. խանութս ուղղում է խօսել քեզ հետ...

Եւ Ալիշէ խանութը իր աղախին Փաթմայի հետ շուկայից շուկայ անցնելով՝ դուրս եկան Սարչէշմա, քայլեցին դէպի Շահաբդիւլազիմի թաղը և մտան նրա ծուռ ու մուռ փողոցները:

Խոսրէվը երբ այդ տեսաւ, պահ մի վարձնեց: Նեղ, աւերակներով ու փլատակներով, աղպանոցի փոխուած բացուածքներ ունեցող այդ հեռաւոր փողոցների ամալութիւնը ուշքի բերեց նրան: Սիրտը սեղմուեց, սկսեց զղջալ, մինչև իսկ քայլերը դանդաղացրեց և վերջ ի վերջոյ մի աւերակի մօտ կանգ առաւ:

Երևի աղախինը նկատեց այդ, որովհետև բռնեց խանութի թևից, մի քանի ըոպէ խօսեց նրա հետ, ապա, շուրջը նայելուց և ստուգելուց յետոյ որ անցորդ չը կար, արագ քայլերով մօտ եկաւ և ասաց Խոսրէվին.

— Միթէ աղան յոգնեց արդէն:

— Ո՛չ... շփոթուեց երիտասարդը— բայց այս ո՞ր տեղ էք տանում ինչ:

¹⁾ Յես «Լուսայ» № 1 1904 թ.
ԼՈՒՄԵՑ

—Ախ ալո՛, ծիծաղեց աղախինը—երևում է որ այս կողմերը չես եղել: Խանումի մօտ ենք գնում, բայց կողմնակի խուլ փողոցներով. իսկոյն դուրս կը գանք մեր տան սուաջ... Սակայն, եթէ վախկոտ ես, ետ դարձիր. քեզ խնդրող չը կայ ..

Ասաց, առանց պատասխանի սպասելու դարձաւ և միացաւ խանումին ու երկուսն էլ շարունակեցին իրենց ճանապարհը:

Խոսրէվը մի վարկեան շուարած մնաց, լետոյ աճաչեց իր վախենալուց, թոթուեց իրեն և հետեւեց նըրանց, վճռելով միշտ հեռուից գնալ՝ տեսնելու թէ ո՛ւր են հասնելու վերջ ի վերջոյ:

Փողոցից փողոց—աւելի փլուածքների և բացուածքների մէջ եղած շաւիղներով, երբեմն ուղղակի քանդուած պատերից անցնելով, երկու կանայք քիչ լետոյ իջան մի նեղ ու խուլ փողոց, որ ծայրից ծայր միապաղաղ աղիւսէ պատ ունէր և հեռուում մի փոքրիկ դռնակ: Հասկացաւ: Հարեմխանայի ետեւի դռնով էին ուղում իրեն ներս մտցնել: Եւ վախ զգաց: Ըմբռնեց որ մի նշանաւոր մարդու տուն էր մտնելու. կեանքի մէջ առաջին անգամն էր այդ դիպուածը. թէև Ալիշէի գեղեցկութիւնը գերել էր նրան, բայց վախը աւելի զօրեղ գտնուեց:

Կանգ առաւ փողոց դուրս հանող փլուածքի այս կողմը և սպասեց:

Աղախինը, որ թողել էր խանումին ծանր քայլելու դէպի փոքրիկ դուռը, դարձաւ, իջաւ փլուածքից երիտասարդի մօտ և արագ՝ ասաց.

—Սպասիր այստեղ. քեզ կը բերեմ կնոջ վերնագգեստներ և լետոյ ինձ հետ միասին կը մտնենք... Ներքինի չը կայ. մի ծերունի ծառայ է միայն, որ խանումի շունն է... Հազուստը քեզ կը բերեմ միւս դռնով...

Ու անհետացաւ, թողնելով երիտասարդին սրտատրոփ և վախով լցուած:

Երբ երկու կանայք անհետացել էին, մի րոպէ մտածեց ետ դառնալ, փախչել: Սրտի ճմլումն աւելանում էր, մի տեսակ անհանգստութիւն էր համակում

նրան: Նստեց մի գլորուած պատի կտորի վրայ և պահ մի մտածեց:

Ի՞նչ էր — ինքն էլ չը գիտէր: Շահաբաշիկազի մի թաղումն էր — այդ հասկացել էր. բայց եթէ ետ գառնալ կամենար, ձիաքարշի գիծը գտնելու համար անշուշտ նրան պէտք էր հարցնել առաջին պատահած անցորդի:

Միւս կողմից, հարեմխանան, այն հաճույքը որ նորից պիտի տեսնէր գեղեցիկ Ալիշային տնային կիսամերկ հագուստով, երեսը լիովին բաց, որ պիտի մանաւանդ ունենար այդ կնոջ իր գրկի մէջ — այնտեղ, այդ խորհրդաւոր պատերի ետևում, իր կեանքումը երբէք չը տեսած, մինչև այժմ իրեն յաճախ գրաւող կանանոցում...

Ու մնաց, Եւ տասնուհինգ րոպէից յետոյ նա, Փաթմա աղախնի հետ, դողդոջուն, գունատ՝ երեսի ծակոտկէն ըուրանդի տակ, պարուրուած կապոյտ սաւանով, հագած կանացի լայն շալվարը, ոտքերը մի զոյգ անյարմար կարմիր մուճակների մէջ — մտնում էր փոքրիկ դռնից ներս:

Հարեմխանայի այդ բազը սկսում էր մի հրաշալի, հովասուն և լաւ խնամուած պարտէզով:

Դռան վրայ նստած ծառան միայն գլուխը բարձրացրեց և ասաց.

— Այդ դու ես, Փաթմա:

— Ես եմ. խանումը եկել է:

— Նոր եկաւ. իսկ դու ինչու էիր մենակ թողել նրան... որ խանը իմանայ... Հետինդ ո՞վ է:

Այս բոլորը նա ասում էր ո՛չ իբր քննողի պէս, այլ իբր հետաքրքրուողի: Ծերունի դռնապանը, իրաւոր, Ալիշէ խանումի շունն էր. մի խռփած, ողորմելի ծերուկ, որ գրեթէ միշտ ննջում էր դռան ետևը կկզած:

— Խանումին ես Սար-չէշմէ թողի, որ այս նոր աղախնին գնամ բերեմ:

— Հա, նոր աղախնի է... իսկ օրրոնն է:

— Քեզ ինչ, ծերունի...

Ծիծաղեց Փաթման և երիտասարդի հետ ներս մտան:

Այիշան Նասրուլլահ խանի չորրորդ և ամենասիրելի կինն էր, բերուած Շիրազից և առանձին արտօնութիւններ վայելող: Նրան տուած էր հարեմխանայի երկրորդ բագը, բոլորովին անջատուած առաջինից և միմիայն մի փակ դռնով նրա հետ կապուած:

Այդ բագում Այիշէն տէր և իշխան էր լիազօր. ունէր իր առանձին պարտէզն ու շատրուանով աւազանը, իր խոհանոցն ու սենեակները, իր աղախիներն ու սև ստրկուհին: Նասրուլլահ խանը ոչինչ չէր խնայել սիրած կնոջը հիւրի դարձնելու և նրա բնակարանը՝ դրախտ:

ձոխութիւն էր տիրում ամեն կողմ. թաւիշ, մետաքս և գորգեր, հագարներ էին նստել տանտիրոջ վրայ:

Այդ իսկ բագումն էր, որ ոտք կոխեց երիտասարդը և քիչ լետու մտաւ մի պերճ զարդարուած սրահ, որի դռան առաջ նա սառած մնաց հիացումից:

Մետաքսապատ մի բարձր ներքնակի վրայ, մէջքը փափուկ և ճոխ բարձերի թիկն տուած՝ նստել էր ժրպտուն, գեղեցկութեան մի հրաշակերտ, թանգագին ակնեղէններով շողշողուն, տնային կիսամերկ, կուրծքն ու ոտքերը բաց հագուստով Այիշէ խանումը, որ հրաւիրում էր պատանուն մօտ գնալ և տեղ բռնել իր կողքին:

Խոսրէվը մի վայրկեան հիացմունքից չը կարողացաւ քայլ առնել: Յետոյ, Ֆաթմայի օգնութեամբ ազատուեց կանացի հագուստից և դողդոջուն մօտ գնաց:

— Մօտ նստիր, այստեղ... համարձակ և քաջող ժպիտով բռնեց նրա ձեռքից կինը և գրեթէ նստեցրեց իր ծնկների վրայ:

Աղախինը դուրս գնաց, լետույ ներս եկաւ ուրիշ երկուսի և սև ստրկուհու հետ, որոնք լուսամուտները փակեցին, բերին խմելիքներ, թէյ, քաղցրեղէն և ձեռները կուրծքերին կանգնած՝ մնացին դռան մօտ:

Խանումը և ոչ իսկ բանի տեղ էր դնում նրանց ներկայութիւնը ու շարունակում էր սիրալիր, նախ մօտ քաջել երիտասարդին, լետույ նրա այտերը գգուել և հուսկ ուրեմն, առանց այլևայլութեան՝ գրկեց ու սկսեց համբուրել ամաչող երիտասարդին:

—Դու ինչ որ կարծես ամաչում ես, խան... քրքրաց նա—այդ ստրուկներին... մի ամաչիլ, նրանք իմ շներն են, ուրիշ ոչինչ... Անունդ Մէհտի խան է, չէ...

—Այո...

—Այդքան միայն խօսելու... տղամարդ չես. ուրիշը քո տեղը լինէր, այժմ կը գրկէր, համբուրներով կը ծածկէր ինձ, գեղեցիկ տողեր կասէր, ուրախութիւնից կը գոչէր... իսկ դժու... կարծես աղջիկ չինես... լաւ, ես քեզ օրինակը տամ, խօսել սովորեցնեմ... էյ, գինի տուէք:

Եւ երբ աղախիններին երկուսը դուրս էին վազում, Այիշան ոստնեց, կրքոտ կերպով քաշեց դէպի իրեն. երիտասարդին, գրկեց ու գոչեց.

—Ձուարճայիլ ոչնչից մի քաշուիլ... իսկ եթէ վախենում ես, կասեմ քեզ որ առանց իմ հրամանի ոչ ոք, լսում ես, նոյն իսկ տանտէրը ոտք կոխել չէ կարող այս բազը...

Ապա գրկած երիտասարդին, դարձաւ Փաթմալին ու ասաց

—Եիրինի (քաղցրեղէն)... կանչիր Ձոհրային և թող թաուը (նուագարանը) բերէ...

Եւ այսպէս, հարեմխանայի կրքոտ կինը ամէն բան արաւ շփոթուած ու ամաչող երիտասարդին համարձակութիւն ներշնչելու համար:

Յետոյ, երբ երկար, գգուանքները փոխադարձ էին օկսում դառնալ, երբ գինին ու երաժշտութիւն էր դալիս, երգ, պար, քրքիջ ու զուարճութիւնը ողողում էին սենեակը, Խոսրէվը արդէն լիովին մոռացել էր վախն ու ամօթը և համարձակ, արբշիւ կերպով ընկղմում էր հեշտութեան մէջ:

Այիշէ խանումը կառարելապէս արբեցնում էր նրան Վերկու շրթունքներով—բաժակի և իրեն: Պարզ էր որ վարժ էր նա այդ բոլորին: Աղախիններն իսկ ժպտով և սովորած, դիտում էին իրենց խանումի նոյն իսկ չափազանց համարձակ, լկտիութեան հասնող գգուանքներն ու շարժումածքները:

Ամէն ինչ շատ լաւ էր գնում. խանումը արբեւում էր, արբեցնելով Խոսրէվին. հեշտասիրական ծայ-

ըհհեղ ցոյցերի մէջ՝ մի աղախինը նուագում էր, երկրորդը երգում դիմացնին, գետնի վրայ միմեանց ետեւից սփռոց էին կազմում կերակուրներ, քաղցրեղէն, օշարակ և ալլն, դրսում սկսում էր մթնել. ժամանակը սահում էր աննշմարելի:

Եւ անշուշտ Խոսրէվը իր կեանքի մէջ դուցէ առաջին և վերջին անգամ լիովին կը ճաշակէր երազած գերագոյն հաճութիւնը, եթէ տեղի չունենար մի ինքնըստինքեան շատ սովորական, բայց չարագուշակ հետեւանք ունեցող դէպք:

Որտեղից որ էր, երևի մօտակայքում գտնուող մի մզկիթի մինարէի վրայից, լանկարծ ներս խուժեց մի բարձր, հնչեղ ձայն, որ զիւ ձայնով կանչում էր.

— Ալլահ աքպէր...

Երեկոյեան ազանն էր: Հաւատացեալ իսլամներին երեկոյեան աղօթքի հրաւիրող մեծագոյն ձայնը:

Թէեւ արբած, բայց Ալիշէ խանումը նստեց, ձեռքը դէմքին քսեց ու ասաց բարձրաձայն

— Ալլահ աքպէր... Ֆաթմա, չը մոռանանք ճշմարիտ միւսիլմանի պարտաւորութիւնները... փոփրայն կողմ խալիք-նամազը (գորգ աղօթքի համար) և ես ու Շահադէն կը կատարենք մեր երեկոյեան աղօթքը... գնացէք դուք էլ...

Աղախինները ցած դրին ամէն ինչ և դուրս գնացին: Ֆաթման բարեպաշտութեամբ փռեց փոքրիկ գորգը մի ինչ որ մետաքսէ փոքրիկ քսակից հանեց սուրբ հողից շինած փոքրիկ քարը, դրեց նրա վրայ և դուրս գնաց:

— Միասին աղօթենք, խան, դարձաւ Ալիշէն Խոսրէվին:

Երիտասարդը լուռ, լրջացած ու շփոթուած՝ չը գիտէր ինչ ասել կամ անել: Որպէս կրակապաշտ պարսիկ, նա ոչ միայն չէր աղօթելու, այլ պիտի ջանար ներկայ չը լինել մահմեդականի աղօթքին:

Այդ շուարումը Ալիշէի ժպիտը շարժեց.

— Երևի դու էլ մեր այժմեան ջահիլների պէս շատ նախանձախնդիր չես... բայց գիտես, ես մօշտէյիդի աղջիկ եմ... և եթէ ուզում ես սիրուել ինձնից,

ունենալ ինձ... առաջ աղօթիր... Յետոյ էլի կը գուար-
ճանանք:

Խոսրէվը մնաց անշարժ և զգաց որ գունատ-
ւում էր:

— Միթէ այդքան խաթը չը շահեցի քեզ մօտ. մօտե-
ցաւ նրան Ալիշէն, գրկեց ու սկսեց զգուել—իմ խաթ-
րի համար... դէհ, ապա... միւսիւման դարձնեմ քեզ...
կատակ մի կարծիր որ մոշտէլիդի աղջկայ սիրականն ես...

Երիտասարդի դէմքը կծկուեց և նա ոտքի ելաւ
ու գունատ մօմուաց.

— Ձեմ կարող...

— Ձեա կարող... զարմացաւ կինը— չեա կարող...
մայրդ ու հայրդ ուրեմն քեզ չեն սովորեցրել աղօթելը:

— Ո՛չ, չեն սովորեցրել... շտապեց ասել երիտա-
սարդը՝ կասջելով այդ պատրուակից:

Ալիշան ուրախ ծիծաղեց: Դիմադրութիւնը բորբո-
քեցնում էր նրան:

— Ա՛յ, քեզ բան... ասաց նա— ուրեմն ո՛չ միայն
պիտի ինձ մօտ սովորես սիրել և գուարճանալ, այլ և
աղօթելը... սա խօ պարծանք եղաւ ինձ համար... Ա-
պա, մօտ եկ և ինձ նման արա... ես քեզ աղօթելն
էլ սովորեցնեմ:

Դրութիւնը անելանելի էր: Մի վայրկեան, միայն
մի վարկեան Խոսրէվը մտածեց անել ամէն ինչ, կեղ-
ծել, որպէս խաղ, որպէս առերես դերասանութիւն,
զգալով որ շատ վատ բան էր լինելու եթէ չը կատա-
րէր գեղեցիկ կնոջ կամքը: Բայց այդ վարկեանը երկար
չը տևեց: Մօր, իր շատ սիրելի մօր հրաշալի դէմքը,
հեզ և սիրող հայեացքը պատկերացաւ դիմացը. իր հօր
պատուէրները, իր կրօնի ազատ, մեծ և վսեմ վարդա-
պետութիւնը լիջեց, և, երբ Ալիշէն ուզում էր քարշ-
տալ նրան դէպի գորգը, ցնցեց գլուխն ու այս անգամ
վճռականօրէն ասաց.

— Ո՛չ, չեմ կարող... չեմ ուզում...

Ալիշէն ևս առ ևս՝ զարմացած՝ թողեց նրա թևը
և հետաքրքրուած՝ հարցրեց.

— Բայց ինչո՞ւ, դու միւսիւման չես, դու կու-
պաշտ, հրէայ, քրիստոնեան ես... դու շահագէ չես.

միթէ, քո հայրդ ու մայրդ անհաւատներ են... և այդպէս ձեռացնում ես քեզ իմ առաջ... երեսայ մի լինիր... եթէ ասեմ որ գրկեր ինձ, համբուրիր, եթէ ասեմ որ ոտներս համբուրիր...

— Ուրախութեամբ... բայց միւսիմանի աղօթք՝ ոչ...

— Ինչպէս... դէմքը կնճռեց Ալիշան— ուրեմն իրան, դու միւսիման չեմ... գուցէ բաբի՛ ես դու... Խօսիր, շուտ, ինչ ես դու...

Ու մի քայլ հեռանալով, սպառնալից, նայեց նրան։ Երիտասարդը կռթնեց պատին և յուռ մնաց։

— Խօսիր, ճշաց Ալիշէն— ասա, ո՞ւմ էր արդեօք որ համբուրեցի, գգուեցի. մի միւսիմանի, թէ մի անհաւատ շան, մի բաբի կամ... Խօսիր, եթէ ուզում ես որ շարունակեմ քեզ սիրել, եթէ չես ուզում որ զրդշամ, պղծուած համարեմ ինձ...

Խօսքէվը մի քայլ արաւ դէպի դուռը և ասաց դուրսըն.

— Թող տուր ինձ հեռանալ... շնորհակալ եմ սիրուցդ... բայց... հրամայիր ինձ դուրս տանել այստեղից... մեղաւոր եմ որ գրաւուեցի, եկայ...

— Ա՛, ո՛չ... դու ինձ հետաքրքրում ես... ես քեզ ուզում եմ, հասկանում ես, ուզում եմ ամբողջ հոգովըս... ես միայն այսօրուալ համար չէ որ սիրում եմ քեզ, ես ուզում եմ որ դու իմը լինես միշտ... ամէ՛ն օր... դու միշտ պիտի գաս ինձ մօտ... ես Յաթմալին կասեմ որ տունդ ճանաչի և ամէն անգամ երբ յարմար գտնեմ՝ գաս ինձ մօտ... ո՛չ. ես քեզ նման սիրունը չեմ տեսել, քեզ պէս ոչ ոքի չեմ սիրել... հասկանում ես...

Եւ այս ասելով, կրքոտ, տաք երկրի պակշոտ շեշտերով, նա մօտեցել էր, փարուել երիտասարդին, գըգւում էր նրան, ջերմ, տուփական համբուրներով ծածկում նրա շրթունքները, այտերը...

— Ասա... ասա որ դու միւսիման ես։ Հասկանում ես, ես մօշտէյիդի աղջիկ եմ, կրօնը ինձ համար մի պահանջ է դարձել, ես պիղծ եմ համարում ան, ինչ որ միւսիմանի չէ, ես շո՛ւն եմ համարում և սատկաց-

ներու արժանի այն ամէնին, ով միւսիւման չէ... Խօսի՛ր, ի՛նչ ես դու... Եթէ միւսիւման ես, աղօթի՛ր ինձ հետ... չը գիտես՝ սովորեցնում եմ... Իմ խաթրի, իմ սիրոյ համար... արձա՛ն ուզածս և պիտի տեսնես որ ո՛չ մի կին ինձ նման չէ սիրել և չի սիրիլ քեզ... աղքատ ես—քեզ ոսկիներով կը լեցնեմ... պատուի՛ ես ցանկանում—քեզ պալատ կը մտցնել տամ... Խօսի՛ր, անսա միայն որ դու միւսիւման ես...

Յետոյ մէկէն, թողեց նրան գրկից, կանգնեց քիչ հեռու և աւելի հանդարտ ձայնով ասաց.

—Լաւ ուրեմն, մի աղօթիլ, ոչինչ... չեմ ուզում...

Խօսելով ազատ շունչ առաւ Բայց շտապեց, որով հետև Ալիշան խորունկ և խիստ ձայնով շարունակեց.

—Սակայն—ասաց նա—ամէն միւսիւման իր որդուն փոքրութիւնից սովորեցնում է մի բան, մի գերագոյն բան, որ ապացուցանում է իսլամ լինելը... Արտասանի՛ր ինձ քէլէմէյի շահադաթը (վկայութեան խօսքերը) և մի աղօթիլ ու ես քոնն եմ ընդ միշտ... Արտասանի՛ր...

Եւ ձեռքը պարզած՝ լուրջ սպասեց:

Երիտասարդը աւելի ևս գունատուեց:

—Ասա՛... գոչեց խտուրթեամբ Ալիշան—ասա ինձ հետ. «Ալլահիլլահուլ-ուլլահ»... կրկնի՛ր... Մոհամէդը րասուլ-ուլլահ, Ալիէմ վէլիուլլահ... Ձեռ արտասանում... անհ... դու միւսիւման չես ուրեմն...

Եւ կատաղի, ոստնելով դէպի նա, բռնեց նրա երկու ուսագլուխներին ու ճչաց.

—Խո՛նչ ես դու ուրեմն. քրիստոնեայ... հրէայ...

Այլ ևս անհնար էլ ծածկուել և Խօսելով մեռելատիպ, երերուն և սոսկումից թուլացած, ասաց.

—Ես գէըր ¹⁾ եմ:

—Գէըր... Անէ՛ծք... պիղծ, տասնհազար անգամ անիծեալ, շո՛ւն, աղտոտ գէըր .. Անէ՛ծք, անէ՛ծք...

Յետոյ ետ քաշուեց, թքեց, մի վարկեան կատաղի աչքերով նայեց նրան ու մէկէն, արագ վճռականութեամբ վազեց դէպի սենեակի մի կողմը՝ գոռալով.

¹⁾ Կրակապաշտ պարսիկ

—Ի՜նչ, մի գէ՛րր համբուրի, գգուի մօշտէլիդի աղջկայ... մի շուռն անհաւատ այստեղ մտնի և կենդանի դուրս գայ...

Խօսքէվը զգաց որ ամէն ինչ վերջացել էր և նրան հարկաւոր էր մի կերպ դուրս նետուել այդտեղից ու արագ կերպով վազեց դէպի դուռը։ Այիշէի ճիչը, լսուած միւս սենեակներից, ներս թափեց աղախիներին, որոնք սոսկամար տեսան թէ ինչպէ՜ս գեղեցիկ տիկինը բարձերի տակից քաշում-հանում էր դամասկեան սուր դաշույնը։

—Խանձում, հոգիս... գոչեց Ֆաթման փակելով Այիշայի դէմը—Բնչ եղաւ քեզ...

—Գերը է, գերը է այդ շունը... ճչաց Այիշան, ճգնելով ազատուել նրա ձեռքից—Թողէ՛ք որ սատկեցնեմ նրան... ես համբուրեցի, գգուեցի մի գէրը, ես, մօշտէլիդի աղջկայ... սիրեցի մի գէրը...

Բայց Խօսքէվն արդէն դուրս էր ձգել իրեն սենեակից, շտապամբ հագել էր կօշիկները, բազը ոստնել ու վազում էր միջան մէջ՝ թագնուելու պարտիզի խուլ կողմերում։

Փախչելու ժամանակ նա լսում էր դեռ Այիշայի ճիչը, որ հայհուդում էր, հրամայում էր թողնել զարնելու, գոչում էր, բռնել գէրին, սատկեցնել...

Բայց գէրը պարտիզի մէջ այս-այն կողմն էր վազում մի ելք որոնելու։ Պատերը բարձր էին. միտք չը կար ծառերի վրայ մագլցելու։ Ըռտով անշուշտ ճրագներ դուրս կը հանէին, մարդիկ կը կանչէին, կը գրտնէին նրան...

Պէտք էր խուսափել, ամեն ճիգ գործել՝ դուրս գալու այդ սոսկալի որջից։

Եւ նա մի քանի անգամ փորձեց այս-այն կողմը, պատերին մօտեցաւ, խոր մթուածեան մէջ շօշափեց ամեն ինչ, փորձեց ելքի դուռը գտնել. գիտէր որ այստեղ մի ծառայ կար, բայց և գիտէր որ դժուար չէր լինիլ յաղթել նրան, մի կողմը շարտել և անցնել։

Այդպէս, այս-այն կողմ վազելուց լետոյ, լանկարծ նրա ձեռքը դիպաւ մի դռան։ Շօշափեց փակը, հրեց, լետոյ ձեռքը բարձրացրեց դռան վերը, քաշեց կապը

և դուռը ետևի վրայ առանց աղմուկի բացուեց, յետոյ մի ծանր վարագոյր դէն հրեց և զարմացմամբ տեսաւ որ փոխանակ փողոցի, գտնուում էր մի ուրիշ աւելի մեծ և պարտիզալից բազի մէջ:

Դուռը բացուելու ուրախութեանը յաջորդեց վհատութիւն: Զգաց որ ոլժերը թողնում էին իրեն և տեղն ի տեղը կբւեց մի ծառի տակ: Բազի մէջ խոր լռութիւն էր տիրում, բայց սենեակների մեծ, գոյնզգոյն լուսամուտներից երևում էին ներսի ճրագները:

Այդպէս մնալը երկար չէր կարող տևել և երիտասարդը ուղղուեց ու մի ճար մտածեց: Նախ շուրջը նայեց, յետոյ յանկարծ լիշելով որ կարող էին ճրագներ հանել իրեն որոնելու, խարխափելով նորից բազի այս այն կողմը գնաց և դուռը որոնեց:

Այդ միջոցին էր, որ բազի միւս կողմից ճռնչաց մի դուռ, յետոյ վարկենապէս դուրս ելնող լոյսի մէջ երևաց մի մարդ, որ զգուշութեամբ իջնում էր, աշխատում ոտնաձայն չը հանել և քալում դէպի բազի ամենաբարձր շէնքը:

— Անշուշտ դուռը այն կողմն է, մտածեց Խոսրէվը և ոտի ծայրերով հետևեց նրան:

Մարդը մտաւ շէնքի մէջ, ելաւ սանդուխքներից, ամենայն զգուշութեամբ բաց արաւ մի դուռ և ներս մտաւ մի մութ տեղ, ուր այլ ևս նրա ոտների ձայնը չէր լսուում, գորգեր փռած լինելուն համար: Խոսրէվը ջանաց աչքից չը կորցնել նրան: Մարդը բաց արաւ մի ուրիշ դուռ և կամենում էր մտնել այնտեղ, երբ յանկարծ, երևի լսեց ոտնաձայն իր ետևից, կանգ առաւ, դարձաւ ու կծկուեց խաւարի մէջ:

Խոսրէվն էլ կանգ առաւ: Երկար, երկուսն էլ շունչերնին պահելով՝ մնացին անշարժ, յետոյ մարդը զգուշութեամբ գնաց դէպի դուռը, և աշխատեց բանալ անձայն: Խոսրէվը շարժուեց: Այդ շարժումը բաւական եղաւ: Մարդը իսկոյն թողեց դուռը, ուստեց դէպի նա, բռնեց թւից և ասաց խռպոտ ձայնով.

— Ո՞վ ես դու, ասա, թէ չէ իսկոյն կսպանեմ:

Խոսրէվը ուժգնութեամբ ցնցեց նրան և նոյնպէս ցած ձայնով ասաց.

— Իսկ դու ո՞վ ես... ինչ սպանելու համար նախ քեզ նման թոյլ չը պիտի լինել և լետոյ, տես...

Ու արագութեամբ վերարկուի ետևից մի դաշոյն հանելով, ծայրը պարզեց դէպի մարդը:

— Դու ներքինի կա՞մ ծառայ չե՞ս ուրեմն. հարցրեց սա—և օտար ես... Իսկ ի՞նչ գործ ունիս հարեմ-խանայի մէջ:

— Իսկ դու. եթէ տանուտէրն ես, ինչո՞ւ այդքան զգուշութեամբ ես դուրս գնում հարեմխանայից. դո՞ւ էլ ուրեմն օտար ես:

Մարդը լուռութեամբ մի շարժում գործեց, լետոյ լանկարծ լսուեց մի շփումն և վառուեց մի լուցկի:

Երկուսն էլ նայեցին միմեանց: Խոսրէվի դիմաց կանգնել էր իրեն հասակի մի պատանի:

— Ա՛... արեց պատանին—ահա թէ ինչ. հօրս կանայք սիրականներ են մտցնում ներս:

— Եւ դու հօրդ կանանց մօտից ես դուրս գալիս գիշերով:

— Ես մօրս մօտ էի:

— Ստում ես. մօրդ մօտ՝ առանց ներքինիի իմանալուն և մօրդ մօտից՝ այդպէս ծածո՞ւկ... Դու հօրդ հարձերից մէկի մօտն էիր...

— Թող լինի... բայց դու կը մեռնես, իսկ ես այս գռնից լետոյ ընդունը կանցնեմ...

Ու լուցկին մարեց: Պատանին ոտքը վերցրեց գնալու: Վճռական ըռպէ էր: Խոսրէվը հասկացաւ որ պատանին եթէ մի աղաղակ հանէր, իր վերջին ըռպէն հասել էր: Ուստի և արագ վճռականութեամբ՝ ամուր բռնեց պատանու թևից, դաշոյնը դրեց նրա կուրծքին և ասաց.

— Եթէ մի քայլ ևս արել ես, կը զարնեմ:

— Այդպէ՛ս, գոչեց պատանին—լաւ ուրեմն...

Եւ մի արագ շարժումով մերկացրած դաշոյնը դէմ տուաւ, նրանով մինչև իսկ քիչ ծակեց Խոսրէվին:

Միջան մէջ այն ժամանակ տեղի ունեցաւ մի կատաղի կռիւ երկու երիտասարդների մէջ: Խոսրէվը շէր ուզում զարնել, այլ աշխատում էր մի կերպ ազատուել հարուածներից. լետոյ մի լարմար ըռպէում ետ-ետ գը-

նաց, հրեց դուռը և իրեն գտաւ մի լայն սրահի մէջ, որից յետոյ երևում էր լայն բազը և դիմացը՝ փողոցի դուռը՝ լուսաւորուած լապտերներով:

Եւ մինչ պատանին վազում էր նրա ետեւից գոռալով, Խոսրէվը ոստնեց դէպի բազ և վազեց փողոց: Պատանին պնդեց նրա ետեւից անդադար գոռալով:

— Բռնեցէք մարդասպանին, գողին...

Ծառաները երևի կամ քնած էին և կամ զբաղուած, որովհետեւ մինչև որ դռներ կը բացուէին, մինչև որ աղմուկ և շարժում կը լառաջանար, Խոսրէվը փողոց էր մտել և վազում էր սաստիկ արագութեամբ, իսկ պատանին էլ նրա ետեւից:

Բանն այն է, որ պատանին իսկոյն իր նախանձի դրդմամբ մտածել էր թէ անշուշտ զա իր սիրուհու մի ուրիշ սիրեկանը պիտի լինէր, իր հակառակորդը, որ այժմ տեսել էր ամեն բան և եթէ կենդանի մնար, կարող էր հօրը պատմել և ո՛վ գիտէ ինչեր կը ծագէին դրանից:

Ու նոյն արագութեամբ, միթան մէջ պնդեց նրա ետեւից: Գիշ յետոյ երկուսն էլ դուրս գնացին մի նեղ փողոց, այնտեղից Խոսրէվը ոստնեց մի աւերակի մէջ և ջանաց խուսափել, մտածելով որ ծառաները սրերով ետեւիցն էին ընկել:

Բայց ծառաները դեռ հազիւ փողոցի դուռը ելած, չէին իսկ տեսել թէ այդ ի՞նչ փախչողներ էին և ո՛ւր անհետացան:

Աւերակի մէջ, Խոսրէվը գայթեց, ընկաւ, յուսահատաբար մտածեց որ հասել էր մեռնելու ընկալէն, բայց երբ մեքենայօրէն դառնալով տեսաւ որ ետեւից եկողը միայն պատանին էր, անմիջապէս կանգ առաւ, մտաւ մի պատի ետեւ, թողեց որ մօտենար և երբ հասել էր, ձեռքի քարովը այնպէս խփեց նրան, որ պատանին ընկաւ:

Խոսրէվը այն ժամանակ փորձեց փախչել, բայց պատանին բռնել էր նրա ոտքը ընկնելիս և հայհոյում էր:

Պէտք էր վերջ տալ այդ բոլորին, կարող էին ձայները լսել: Կռացաւ, սեղմեց պատանու կոկորդը, յետոյ

դաշոյնը բարձրացրեց, ուժգնութեամբ մինչև դաստապանը խրեց նրա կուրծքը, սոսկումով ցատկեց ու դուրս թռաւ աւերակներից:

Ու առանց ետ նայելու, կարծես դարձեալ պնդում էին ետևից, մազերը ցցուած, աչքերն արիւնով լի, փոշոտ ու զառանցանքի մէջ լինողի նման՝ վազեց ու վազեց, ինքն էլ չը գիտենալով թէ ո՛ր էր գնում և կամ ո՛րտեղ էր գտնւում...

VII

Այիշէի խանումին տենդային զառանցանքների մէջ անկողին էին մտցրել ուժով: Աղախինները երկու ժամ էր որ ճգնում էին նրան հանդարտեցնել, ուշքի բերել, բայց նա անընդհատ ճչում էր, դաշոյնն էր ուզում, երիտասարդին կանչում...

Մինչ այդ, լանկարծ, գիշերային լռութեան մէջ հեռուից լսուեց մի երկար աղաղակ որ եկաւ ցնցելու բոլորին:

Փաթման ոտքի ելաւ խանումի սնարի մօտից և ասաց.

—Խնչ է այն:

Յետոյ դարձաւ միւս աղախիններին և հարցրեց.

—Գտա՞ք անպիտանին:

—Ձը գտանք... մտել է միւս հարեմխանէն:

—Կորսուեցանք... ձեռքերը գլխին խփեց Փաթման—երևի այդ նրա ձայնն էր, ներքինները օպանեցին նրան... Շուտ փակէք միջին դուռը և ուրացէ՛ք, հասկանո՞ւմ էք, ուրացէ՛ք որ այստեղ տղամարդ մտած լինի:

Բայց, ինչպէս երևաց, և՛ դռնապանը իր քնած տեղից, և՛ միւս բազի կանայք, ներքինին ու ծառաները, ալ և ջիհրուն¹⁾ աղաները լսել էին նոյն աղաղակը, որովհետև իսկոյն մի մեծ շարժում լառաջացաւ ամբողջ տան մէջ:

¹⁾ Տղամարդկանց մասը բնակարանի մէջ: Կանանց մասը կաշւում է էնդէրուն: Բառացի նշանակութեամբ՝ ջիհրուն—դուռ և էնդէրուն—ներս:

Դռնապանը ներս վազեց, միւս բազից դուռը ծեծեցին, լսուեցան ծառաների իրարանցում, միմեանց կանչելը, աղաների բարձրաձայն հարցերը...

Քիչ յետոյ դարձեալ, և, այս անգամ աւելի մօտից, լսուեց նոյն աղաղակը։ Այնքան նա մեծ էր ու կատաղի, որ ամէն դէմք գունատուեց։

Վաղուց էր որ ամենքը գիտէին թէ ինչեր էին կատարուում Պարսկաստանում։ Թաւրիզի, Շիրազի և Սպահանի ցոյցերը ծխախոտի մենավաճառութեան դէմ ամենքը լսել էին։

Անշուշտ Թէհրանումն էլ նոյնն էր կատարուում— մտածեցին Նասրուլլահ խանի տանը։ Մի քանի ծառաներ փողոց դուրս թռան, աղաները (Նասրուլլահ խանի եղբայրն ու որդիները) տանիքի վրայ բարձրացան վերարկուով և սպիտակ անդրավարտիկներով, իսկ հարեմ-խանայի առաջին բազի կանայք ներքինին ուղարկեցին չորուն՝ իմանալու եղածը։

— Մենավաճառի դէմ է, հանդարտեցէք... յորդորեց նա կանանց։

Բայց երրորդ անգամ աղաղակն արդէն մօտենում էր և տանիքի վրայ կանգնած աղաներից մէկը— լաւ լսեցին նաև կանայք ու ծառաները— կանչեց.

— Այս կողմն են գալիս... բայց ինչո՞ւ, է՞նչ կայ այս կողմը...

Եւ իրարանցումը տան մէջ սաստկացաւ։ Մարդիկ գիտէին որ ժողովուրդը զայրացած էր նաև պաշտօնէութեան, և մենավաճառ օտարներին տուող պալատականների դէմ։ Նասրուլլահ խանը Շահի գանձապահներէց մէկն էր։ Չը լինէ արդէն ժողովրդի կատաղութիւնը այն կէտին էր հասել, որ մտադիր էին մեծ պաշտօնեաների տների վրայ յարձակուել։

— Այս կողմն են գալիս... կանչեց փողոցից մի ձայն ևս։

— Հօսէյն, Ալի, Աքպէր... ձայնում էր տանիքի աղաներից մէկը կռացած դէպի փողոցը— շներ, ո՞ւր էք կորել, եկէք դռները ամրացրէք...

— Մահմո՞ւդ, դու քաջ ես. ասում էր աղաներից միւսը իր ետևում կանգնած ծառային— փողոց վազիր,

գնա այդ աղաղակի կողմը և տես ուղբեր են, ուր են գնում, ինչ են ուզում...

Ո՛չ միայն Մահմուդը, այլ և մի քանի ուրիշ ծառաներ էլ, յետոյ դրացի տնից ելնելով 4—5 հոգի ևս, ոմանք ուղղակի պատերից ցած թռնելով՝ վազեցին մըթուլթեան մէջ, դէպի աղաղակի կողմը:

Աղմուկը Նասրուլլահ խանի ընդունի կողմիցն էր գալիս—արտաքին մեծ դուռն լայն փողոցից, կրկնւում էր պարբերաբար ու մօտենում էր հետզհետէ ուժգին, աւելի կատաղի դառնալով:

Աղսները առանց կատակի՝ սկսեցին վախենալ: Ոմանք ցած իջան գէնքեր պատրաստելու, իսկ տանուտէրի բացակայութեան ժամանակ նրա եղբայրը, որ հրսկում էր, հրամայեց ծառաներին՝ յամենայն դէպս բռնոր եղբօրորդիներին, կանանց ու երեխաներին իմաց տալ, որ եթէ իրաւ, վտանգ լինէր, կարողանային կողմնակի դռներով ազատուել և ուրիշի տները գնալ:

Իրարանցումը մեծանում էր փողոցում: Ամեն տան տանիքների վրայ սկսեցին ստուերներ երևալ. փողոցի մէջ վազող-վազողի էր:

Տասը րոպէից յետոյ Նասրուլլահ խանի ծառաներից մէկը շնչաւաղաւ տուն էր ընկնում և գոչում.

—Փախէք, մեր տան վրայ են գալիս...

Այս ձայնը բաւական եղաւ շարժելու ամենքին: Ա՛յ, խառնաշփոթութիւն, աղմուկ տիրեց տան բոլոր մասերում:

—Խօսիր, հարցնում էր տանտիրոջ եղբայրը գուշատ՝ կանգնած շնչասպառ ծառայի առաջ—ինչ կայ, ինչու մեր տան վրայ են գալիս, ինչ ունին...

—Խէսփուշներ են... և որքան ցնցոտի, լօթի որ կան քաղաքում... Մի ինչ որ զիակ ունին հետները... Բահերով, կացիններով են գալիս... Հայհոյում են, սպառնում են բոլոր պաշտօնեաներին, խաներին սպանել, տները թալանել...

Եւ իրաւ, փողոցի ծայրից լսւում էր նորից այնպիսի սոսկալի օռնոց, որ Նասրուլլահ խանի եղբայրը ուստնեց ու շտապամբ վազեց հարեմխանայի կողմը:

—Ե՛հ... գոչեց նա վազելով— ետևի դռներից

դուրս, բոլորդ... փախէք, գալիս են...

Աննկարագրելի թէ ինչ եղաւ լետոյ: Կանայք մոռանալով որ առանց սաւանի են, երեսները բաց, շատերը կիսամերկ—ճշալով փախչում էին, ոմն մի արկղիկ կորզած, միւսը շփոթուելուց՝ վերմակ էր քարշ տալիս հետը, աղախինները կաթսաներ էին տանում, ծառաները՝ ինչ որ պատահում էր: Ցատկում էին պատուհաններից, կոխոտում թուփ, բոյս, իրար հրում, տղամարդիկ քիչ էր մնում կոխ տալին կանանց, մի ծառայ մինչև իսկ դէն շարտեց հարեմխանայի դռնից անցնող իր խանութներից մէկին և չը նայելով նրա ճիչերին՝ փախաւ...

Երկու երեք հոգի ճգնեցին բանալ Այիշէ խանութի բազի դուռը: Ծեծեցին, բայց անօգուտ: Ներսից փակել էին, որովհետև այնտեղ էլ իրարանցում էր. դէպի աւերակներն ելնող նեղ դռնից աշխատում էին թանգագին իրեղէններ դուրս կրել աղախինները, իսկ Փաթման և սև ստրկուհին մտած իրենց խանութի երկու թեւը, մի սաւանով փաթաթում էին նրան և ճգնում դուրս տանել:

— Ո՛չ, թողէք... գողում էր Այիշէն — չեմ գնալ... ո՛չ...

Ու ճշում էր, դիմադրում:

Այդպէս ժամանակ էր ահա, որ փողոցի ծայրում երևացին եկող խուժանի վառուող կերոնները: Լետոյ թնդաց կատաղի աղաղակը և խէսփուշներից առաջնորդուած մի ահագին բազմութիւն ցնցոտիների՝ կանգ առաւ Նասրուլլահ խանի մեծ դռան առաջ:

Խէսփուշներն այնքան շատ չէին, որքան նրանց հետևող ցնցոտիները, լոթիները և կատաղի ամբոխը, որ հաւաքուել էին քաղաքի ամեն կողմերից:

Ձէր երևում ո՛չ մի կանոնաւոր հագնուած մարդ, չը կար և կամ ամբոխի մէջ էր ծածկուած Մսլա-Նէշէֆ-կուլին: Ամենքից առաջ քալում էր Սէյիդ Հաբիբուլլահը, որ երբեմն, աղաղակները լռելով ժամանակ, դառնում էր, բարձրացնում ձեռքերն ու մի քանի բառով զրգուում հետևողներին:

Երբ հասել էին Նասրուլլահ խանի դռան ա-

առջամբոխը կանգ առաւ, կերոնների լոյսով դիակը դրին դռան առաջ, Սէյիդ Հաբիբուլլահը կանգնեց նրա մօտ, ձեռքի կացինով ուժգին հարուածեց դռուը և գողաց.

— Է՛յ դուք, անհաւատներ, ժողովրդի արիւնը ծրծող լրբեր, բացէք դռուը և տուէք մեզ մարդասպանին...

— Տուէք մեզ մարդասպանին... կրկնեց ամբոխը: Բայց երբ լուռ սպասեցին պահ մի, տան կողմից ո՛չ մի պատասխան դուրս չեկաւ: Այն ժամանակ Սէյիդը դարձաւ ամբոխին և ասաց.

— Ահա, նախեցէք այդ տանը... Այստեղ է այն աւազակներից մէկը, որ պղծում է մեր օրէնքը, մեր հացն ու ջուրը օտարի ձեռքն է տալիս և նրա պռոնիկ կանայք սպանում ու դուրս են նետում իրենց որջերից մեր երիտասարդներին... Յանուն Մեծ Մարգարէի, ջարդեցէք դռները, թալանեցէք տունը, կոտորեցէք բոլորին և թող Աստուծոյ օրհնութիւնը ձեզ վերայ լինի...

Ասաց, ոստնեց դէպի դռուը, կացնի մի ուժգին հարուած տուեց ու ետ քաշուեց...

Բարձրացաւ կատաղի օռնոց բազմաթիւ բերաններից, լետոյ դռուը ճռնչաց հարուածների տակ, փշրուեց մի քանի բոպէի մէջ և ամբոխը միմեանց հրելով ու կոխկրտելով ներս ընկաւ...

Այդ խաժամուժի մուտքը հարուստ տան մէջ, ջարդն ու թալանը, ուրախ աղաղակներն ու ամանեղէնների փշրուելը մի սոսկալի տեսարան էր, որ վերջանում էր միայն այն ժամանակ, երբ մի հրդէհ, ամեն կողմից վառած, լուսաւորում էր դատարկ սենեակներն ու լցում էր ամեն ինչ՝ որ վառուող էր ընդարձակ շէնքում:

Տան մէջ ոչ ոք չէր մնացել: Ամբոխը գոհ էր և զբաղուած էր թալանով, բայց խէսփուչներն ու Սէյիդ Հաբիբուլլահը գոհ չէին: Վերջինս, հարեմխանայի բազի աւազանի մօտ կանգ առած, սպասում էր տեսնելու մարդասպանին և կամ սպանուածին իբր վրէժ՝ մի քանի դիակներ: Բայց երբ տեսաւ որ արիւն չը կար և

խուժանը իրենց թալանն էր դուրս տանում առանց արիւն թափելու, ելաւ աւազանի կողի վրայ ու մեծաձայն գոչեց.

— Ե՛յ, թալանող անպսուններ, որ միմիայն աւարի վրայ ընկնել գիտէք և մոռանում էք վրէժը... Ո՛ւր է մեր հաւատքը օտարին ծախողի դիակը, ո՛ւր է մարգասպանի գլուխը...

— Ոչ ոք չէ մնացել տան մէջ, աղա Սէյիդ, ասաց մօտ կանգնածներից մէկը— փախել են բոլորը...

— Եւ մենք նրանց տունը կրակի տուինք. գոչեց մի խէսփուկ:

— Լա՛ւ ուրեմն... արեց Սէյիդը իջնելով— բաւական վրէժ առինք, այժմ գնանք ուրիշ կողմ...

Ու առանց մի խիլ իսկ վերցնելու աւարից, Սէյիդ Հաբիբուլլահը դուրս եկաւ տնից խէսփուկների գլուխն անցած, որոնք աւարներով բեռնաւորուած՝ ժողովուեցան, և ինչպէս մտել էին, այնպէս էլ աղաղակներով դուրս գնացին:

— Գնանք, գոռում էր Սէյիդը կացինը ձեռքին ցնցելով— ժամանակ է բոլոր անհաւատներին ոջնջացնելու, այսօր վրէժի օր է...

Այս վերջին բառերն էին, որ լսուեցան թաղում և խուժանը դուրս գնաց, թողնելով որ հետզհետէ մեծացող հրդեհը լափէր ամբողջ փողոցի կէսը բռնող շքեղ շէնքը ամեն կողմից...

VIII

Այս բոլորը պատահում էր աշնան վերջերին, երբ գեռ բոլորովին ձիւն չը կար Թէհրանում, եղանակն էլ տաք էր գարնան պէս:

Գէլբէլայի մեծ մօշտէյիդի հրամանը, որ հաղորդում էր Սէյիդ Հաբիբուլլահը խէսփուկներին, միմիայն միւս օրն էր յայտարարուում քաղաքի մէջ:

Եւ այդ յայտարարութիւնը, պէտք էր տեսնել, թէ որպիսի ապշեցուցիչ հետեանք ունեցաւ հետեւանք, որ գուցէ երբէք տեսնուած չէր այդքան որոշ և ոչ մի երկրում:

Հազիւ թէ մի խումբ մուլաններ ու սէլիդներ թէ մզկիթներէ, թէ հրապարակների և թէ՛ շուկաների մէջ համարձակ ու բարձրաձայն հաղորդում էին այդ հրամանը, որ անմիջապէս և միահամուռ բոլոր ծխախոտ վաճառողները դրդեւնով կողպեցին իրենց խանութները, բոլոր շալուները ցոյցանման՝ փշուեցին կամ մի կողմ դրուեցան, ամէն պապիրոս գետին ընկաւ ու տրորուեց և ամէն, բացարձակապէս ամէ՛ն մարդ դադարեց ծխելուց։

Մենավաճառը վեւացնելու համար էր մօշտէլիդի այդ առաջարկած, հրամայած ծալրագոյն միջոցը։

Ո՛չ միայն շուկաներում հրամանը այդպիսի լանկարծական հետեանք առաջացրեց, այլ շուտով մօշտէլիդի պատուէրը կայծակի արագութեամբ մտաւ նոյն իսկ Շահի հարեմխանան, ուր նոյնպէս փշուեցան ծխափողներն ու ղէլլուները. Շահի — իրեն շրջապատում անգամ դադարեցին ծխելուց, թէև զգուշացան ցոյց անելու ձևով նետել պապիրոսները, ոտի տակ տրորել ծխախոտ, փշրել ղէլլուներ — ինչպէս այդ անում էին ամէն փողոցի մէջ, շուկայի ամէն խանութ, ամէն անկիւն...

Մեծ մօշտէլիդի հրամանի տարածուելու և ժողովրդի ցոյցը մի հինգշաբթի օր էր։

Այդ օրն իսկ քաղաք պիտի մտցնէին Խէլարդէշտում բռնուած ապստամբ Սէլիդին, որին Ալէմգիր անունն էին տալիս, և որ յայտնի կերպով քարոզել էր ապստամբութիւն կրօնը պղծող պետութեան դէմ, կիտել էր իր գլխին հարիւրաւոր մոլեռանդների ու ճանապարհի վրայ արելն և աւեր սփռելով՝ մայրաքաղաքի վրայ էր ուզում գալ։

Նստրէդդին շահը իր սովորական արագ վճռականութեամբ իսկոյն մի վաշտ զօրք էր ուղարկել, ապստամբները ջարդուել էին, Սէլիդ Ալէմգիրը բռնուել և այդ օր՝ հանդիսով քաղաք էր բերւում։

Վաղ առաւօտեանից ամէնքը շապում էին թօփխանէի հրապարակը՝ ապստամբ գերիի մուտքը տեսնելու։

Սակայն և այդ օրը կատարւում էր թօփխանէի մօտ գտնող կրթութեան հրապարակում՝ սովորական շաբաթական զօրահանդէսը։

Նրջապատուած մի ստուար շքախմբով, թագաւորի օրդին, որ զօրաց ընդհանուր հրամանատարն էր, Ռէ-րը-ալմաս ծառուղու դարբասից արդէն երևում էր։ Ռուան կողքին շարուած տասնի չափ թնդանօթաձիգ սուսերամերկ պահակներ անմիջապէս բարև բռնեցին, վեց շեփորներ կերկերացին և արքայօրդին ծանրաքայլ, մեծաւորական ականարկներ նետելով ամէն կողմ, անցաւ խոնարհած գլուխների միջով ու քայլեց դէպի կրթու-թեան հրապարակը։

Բայց այդ ի՛նչ ալլանդակ խաժամուժ էր, որ խըռ-նուած՝ սպասում էր Ռէրուէգա Ղազուին դարպասի կողքին։

Կիսամերկ, ցնցոտի, հաշմանդամ կանայք, մանուկ-ներ, ծերեր ու երիտասարդներ վիրալից դէմքով, բո-բիկ ու աղտոտ, բռնել էին խռնուած ամբօխի երկու շարքի առաջ։ Հրուս-հրմշտկում էին միմեանց, ոտնա-տակ տալիս թոյլերի, աշխատում էին իրար առաջ կանգ-նել, միմեանց ետ թողնել...

Պարզուեցին ձեռքեր, երբ ալան մտաւ շարքի մէջ, բարձրացան աղաղակներ։ Փէրըաշները, որոնք քայ-լում էին առջևից, աշխատեցին իրենց երկար փայտերով ետ մղել նրանց, կանայք խուսոտ ձայնով ճչացին... և արքայօրդին ստիպուեց անցնել նրանց միջով։

Զը նայելով կատարուող լուղումներին, Թէհրանի բազմաթիւ մուրացիկները այդ օրն իսկ չէին կամեցել կորցնել, և, ինչպէս սովորութիւն էր դարձել, քաղաքի ամեն կողմերից, լուսածագից առաջ անգամ կիտուել էին այդտեղ «աղալի» անցնելուն սպասելով, որովհետև արքայօրդին էլ սովորութիւն էր դարձրել անցնելիս միշտ նրանց մի բուռը դրամ նետել։

Դա սովորական բան էր և մուրացիկներից բացի, շատ քիչ մարդիկ էին առ հասարակ հաւաքւում հինգ-շաբթի օրերը արքայօրդու անցնելու ճանապարհի վրայ։

Բայց այդ օրը, բացի մուրացիկներից, հրապարակի վեց դարբասներից կոյտ առ կոյտ ներս էր լցւում բազ-մութիւնը, տեղ բռնում դատարկ կողմերը և սպասում Ալէմգիրի բերելուն։

Սկզբում, քանի դեռ «աղան» չէր անցել, ամբո-

իսկ և արքայորդու անցած ճանապարհի վրայ շարուած մուրացիկներին պահակները զսպուած էին պահում: Իսկ երբ անցաւ, գրեթէ վազն ի վազ սահեց նա այդ այլանդակ շարքի միջով, նետեց աջ ու ահեակ մի քանի բուռը դրամ—այն ժամանակ պահակները ետ քաշուեցին և տեղի ունեցաւ մի խայտառակ խառնուրդ:

Գետին ընկնող իւրաքանչիւր դրամի վրայ նետուել էին տասնեակ մուրացիկներ: Կին, տղայ, ծեր, երիտասարդ՝ խառնուել էին իրար ահուելի և միանգամայն զզուելի կատաղութեամբ: Թաւալում էին ցեխի մէջ, բռունցքներով ծեծւում, խածնում էին, ոտնատակ տալիս իրար... ձիջ, հայհոյանք, օռնոց, աղմուկ...

Կոնանց ցնցոտի սաւանները ընկել էին, տղայք, խրուած ցեխի մէջ՝ ոտնատակ էին գնում:— Մի կողմում մի երիտասարդ գետին էր տապալել մի կնոջ և աշխատում էր նրա բռան մէջ եղած դրամը կորզել: Կինը գալարւում էր, հայհոյում, կծոտում. երիտասարդը հարուածում էր, գոգգում: Մի ուրիշ կողմ երկու ոտաբութի ծերունիներ ճգնում էին հասնել՝ մարդկանց ոտներէ միջով սպրտող պատանուն, որ լաջողուել էր բաւական դրամ ժողովել ու փախչել:— Մի այլ տեղ՝ երկու կանայք պատին էին սեղմել մի ծերունու, ճչում էին որ շատ էր ժողովել և որ իրենք կիսամերկ էին, որ այդ գծուծը չը պետք է գրկէր իրենց: Ապտակ, կսմիթ, թուք ու ցեխ էին կարկտում նրա վրայ. իսկ ծերունին անդդուելի, բռունցքը գրպանի մէջ դրամով, լուռ՝ թոյլ էր տալիս որ ծեծեն, բզկտեն իրեն, բայց ոչ փախչում էր և ոչ էլ ձեռքը գրպանից հանում...

Գտել էր ամբոխը իր գուարճութիւնը: Եւ մարդիկ, ոչ իսկ մտածելով միջամտելու, հեռու կանգնած՝ բըրբըւում էին, լաղթողին քաջալերում կանչելով, ծեծուողին ծաղրում սուր խօսքերով:

Մարդկային խորին, ահաւոր թշուառութեան այդ տեսարանը, ստամոքսային անասնական այդ կռիւը ժամանց էր սպասող ամբոխի համար:

Ոչ ոք տեղիցը չը շարժուեց, մի քանի, աւելի այդպիսի բաների սերահարները, մօտեցել զննում էին, մինչև որ վերջ ի վերջոյ պահակների սպաներից մէկը.

գոռաց մուրացիկներին.

— Դէ՛հ, բաւական է, անամօթներ, կորսուէք գնացէք...

— Թողէ՛ք, ձայնեց նրան ամբոխից մէկը—մեզ զուարճացնում են:

Մուրացիկները և ոչ իսկ ուշադրութիւն դարձրին սպալին, զօրքերն էլ փորձեցին քշել նրանց, գոնէ բաժանել կռուողներին, բայց հայհոյանք միայն ստացան: Նոյն բանին արժանացաւ նաև հրապարակի կարգապահ Հօսէյն-նալիբը, որ փայտը ձեռքին գորգոռալով մօտ վաղեց ու սրաւնրա մէջքին հարուածներ իջեցրեց...

Եւ գուցէ դեռ երկար շարունակուէր այդ, եթէ յանկարծ չը լսուէր Լալազարի կողմից երաժշտութեան ձայն, յետոյ մի աղմուկ, որ ալիձև տարածուեց ամբողջ հրապարակում.

— Բերում են, բերում են...

Մուրացիկները իսկոյն ոտքի ելան, ամբոխը սեղմուեց գէպի Լալազարի բերանը և վարկենապէս ամեն ինչ լռեց:

Դարպասից մտնում էր նախ երաժշտութիւնը, որ նուագում էին պարսկական կօզակները, յետոյ երևացին 50 ալ կօզակներ իրենց գնդապետի հետ և հուսկ ուրեմն, հարիւրի չափ փոշոտ, աղտոտ, գինուորների մէջ տեղում՝ երևաց սպիտակ ձիու վրայ նստեցրած ապըստամբը, որի ձեռքերը կտպուած ետեւից՝ շղթան բռնել էր մի սպալ, իսկ ոտները ամրացրած էին ձիու փորի տակ:

Երիտասարդ մարդ էր. չը նայելով սպիտակ հագուստի վրայ դրոշմուած ցեխին և փոշուն, չը նայելով կապոյտ փաթոթի կեղտերին և զգգողաժ գրութեանը, նրա դէմքը պարզ երևում էր լուսաւորող առեւի մէջ:

Ամբոխը սառած, լարուած հետաքրքրութիւնից՝ դիտում էր այդ դէմքը: Սէլիգը ուղղաձիգ, սառը և անտարբեր նայում էր ուղիղ իր առաջ և մի տիտուր, բայց արհամարհական ժպիտ խաղում էր նրա կիսաբաց շրթունքների վրայ:

Աւագանի մօտ երաժշտութիւնը լռեց, ամբոխը ետ

քաշուեց և կօղակները խուժըը իր գերիի հետ մտան Իէրը-Էլմաս ծառուղին: Ժողովուրդը խռնուեց այն կողմ, դարձեալ աղմուկ բարձրացաւ և ամբողջ լայն փողոցը մինչև պալատի դուռը, ապստամբը և ոչ իսկ ու է քաջակերական բառ լսեց ամբոխից:

Սակայն երբ Շահի մզկիթի առաջից ծռւում էին, այստեղ կատարուեց մի դէպք, որ շանթի ազդեցութիւն ունեցաւ:

Յանկարծ մզկիթից դուրս թուաւ մի սպիտակազգեստ երկարահասակ սէյիդ, հրեց հրմշտկեց ամբոխին, ոստնեց պատից դուրս ցցուած պատուանդանի վրայ և գոռաց գերիին.

— Ողջոյն Սէյիդ Միրզա—Բիզա Ալէմգերին...

Ալէմգերը նայեց այն կողմ, գունատուեց, լետոյ ժպտաց և ասաց բարձրաձայն.

— Ողջոյն, սէյիդ Հաբիբուլլահ, ուրախ եմ որ վերջին անգամ տեսնում եմ քեզ... Ես խաղս կորցրի...

— Իսկ մենք՝ դեռ ոչ... գոչեց Սէյիդ Հաբիբուլլահը և դառնալով դէպի խռնուող ժողովուրդը, որոտացող ձայնով գոչեց.

— Ով սիրում է Աստծուն և նրա Մեծ Մարգարէին, յանուն Քէլբէլայի մեծ մօշտէյիդին!...

Իսկոյն ձայները լռեցին և ամբոխը կանգ առաւ: Կօղակների գնդապետը ըմբռնեց որ մի նոր բան է կատարուելու յօգուտ գերիին, անմիջապէս դարձաւ ու գոռաց կօղակներին.

— Յառաջ, վազքով... մտրակեցէ՛ք գերիի ձին...

Բայց Սէյիդ Հաբիբուլլան տեսաւ այդ, կայծակի արագութեամբ նետեց իրեն պատուանդանից ցած և պայթելու չափ բարձր ձայնով գոռաց.

— Մի թողնէք, մահմեդականներ, Քէլբէլայի մօշտէյիդի նախն է, որ բռնել-սպանել են ուզում...

Այդ խօսքերը բաւական եղան ալէկոծութեան համար: Հազարաւոր ամբոխը գոռոհ տուաւ դէպի կօղակները, որտեղից որ էր երևան եկան գաւազաններ, սրերը... Կօղակների մի խումբը մտրակեց ձիերին, միւսը նիզակները դէպի ետ՝ դէմ տուին... Իսկ Սէյիդ Հաբիբուլլահը, որ ոտքի էր ելել ընկնելուց, ձեռքերով շի-

փոր կազմեց բերնի կողքերին և գոռաց դէպի ամբոխը.
—Հասէ՛ք, խէսփուշներ...

Իսկոյն ամբոխի գլխների վրայով գրեթէ, զանազան կողմերից դուրս նետուեցին մի խումբ այլանդակ ցնցոտիներ, որոնք վրայ տուին կողակներին: Աղմուկ, ձիչ, ոտի տակ ընկնողների աղաղակները, փայտերն ու նիզակները, նետուած դաշոյններն ու բռունցքները խառնուեցին միմեանց ահռելի կատաղութեամբ:

Կողակները, մի սպալի հրամանի վրայ՝ անմիջապէս ձիերի գլուխը դարձրին, յետոյ միմեանց սեղմուեցին— փողոցի լայնքը բռնելով և նիզակները հաւասարապէս դէմ տուին խուժող ամբոխի առաջ...

Մինչ այդ, նրանց ետեւի կողմում գնդապետը մի ուժգին հարուած տուաւ սրի տափակ կողմով Ալէմգիւրի ձիու մէջքին, և խումբը գերիի հետ սրաբշտաւ իջան, ձիերովն ուղղակի պալատի դռնով ներս ընկան և մեծ դարբասը շառաչելնով փակուեց նրանց ետեւից...

Պալատի դռան մօտի պահակները անմիջապէս դուրս լեցուեցին, պարսպի վրայ երևաց Նալբը—Սալթանէի գլուխը և չէր անցել տաս-տասնհինգ րոպէ, որ ամբոխը ջարդուած, ծակծկոտուած, մինչև իսկ տեղացող գնդակներից հալածուած՝ քշուեց երկու կողմից պալատի փողոցների մէջ և կէս ժամ յետոյ պալատի ամբողջ թաղի դարբասները շառաչելնով փակուում էին բոլոր անցորդների առաջ:

Ալէմգիւրը կորսուած էր այլ ևս, ժողովուրդը, Սէյիդ Հաբիբուլլան և սկզբից դարանի կեցած խէսփուշները չը կարողացան ազատել նրան, շնորհիւ տեղին:

Սէյիդ Հաբիբուլլահը տրորուած, հրուած ու ջարդուած դուրս նետուեց ամբոխից և ուշքի եկաւ միայն այն ժամանակ, երբ տեսաւ որ էնդէրուների դռնից դուրս՝ դռնուում է Նասրի խիաւանում:

Կանգ առաւ, յուսահատաբար ձեռքերը ծնկներին խփեց և քիչ մնաց լաց լինէր: Այնքան լաւ պատրաստուած դաւադրութիւնը, շնորհիւ ամբոխի խռնուելուն և այդ պատճառով էլ՝ իր ուշանալուն՝ անյաջող եղաւ:

Ձգնել էր պատուել ամբոխը մօտ գնալու կողակներ-

ըին, գերիին, բայց ամեն անգամ ետ էր հրել նրան ժողովուրդը իր հեղեղումով և նա հաղիւ հաղ, արիւնքը տինք մտած՝ կարողացել էր հասնել կոզակներին Մահի մէջիդի կողքին... և ահա ամեն ինչ այժմ ոչնչացել էր, ժողովուրդը փշրուել էր տեղի նեղութիւնից, դէմ տուած զօրեղ զինուորական շղթայից և հալածւում էր թողնելով պալատ մտցնելու Ալէմգիրին, որտեղից անշուշտ նա ողջ չէր դուրս գալու:

Յուսահատաբար կքուեց մի ծառի տակ և ճունկները տրորելով շուրջն էր նայում:

Խէսփուշներն անգամ չը կային: Ամբոխի հոսանքը ցրուել, միմեանցից բաժանել էր նոցա ևս...

IX

Մինչ այդ, Սէյիդ Ալէմգիրին, որ իսկապէս կոչւում էր Աղա-Միրզա Րիզա, մտցրին արտաքին բազից դէպի ներս՝ Մահի սրահը, ուր թագաւորը իր մինիստրների հետ նստած խորհրդի սրահում՝ սպասում էր:

Պահ մի աղմուկը, հրացանաձգութիւնը ցնցել էր նոցա, ամենքը վախեցած ու շփոթուած շարժուել էին դուրս վազելու, բայց շուտով լայտնուեց Նաիր-Սալթանէն և հտնդարտեցրեց՝ տեղեկացնելով Մահին եղածները, հաղորդելով որ խուժանը արդէն ցրուած է և Արքի (պալատի թաղի) դարբասները փակուած ու պաշտպանուած նրանց առաջ,

Մահը դէմքը կնճռեց, պահ մի լռեց, յետոյ խիստ ձայնով ասաց,

— Եւ ո՞վ էր այդ սէյիդը որ զրգուում էր ժողովրդին:

— Յայտնի չեղաւ, Զերդ Մեծութիւն...

— Լա՛ւ, ներս բէրէք ապստամբին:

Ներս բերին Ալէմգիրին, որի ոտները շղթաներից ազատել էին, բայց ձեռքերը դեռ ետևից կապուած էր և չուանի ծայրը բռնել էր Սաադ-Պօլլէն— այն պաշտօնեան, որ ուղարկուած էր ապստամբի դէմ զօրքով:

— Աֆֆէրիմ... ասաց շահը խորը գլուխ տուող պաշտօնեային — բարաբեալլահ... Այժմ քանդիր դուրա

ձեռքերը և դնա ինքդ հանգստացիր...

Յետոյ երբ քանդել էին և Սէլիդ Ալէմգիրը անշարժ մնում էր դռան մօտ, Շահը ակնոցները դրեց աչքին և պահ մի սկսեց խոր զննել նրան ոտից մինչև գլուխ:

Սէլիդը մնում էր լուռ, անշարժ և քիչ գլուխը խոնարհեցրած:

— Աջալիբ... (զարմանք) խօսեց վերջապէս Շահը — սա է այդ նշանաւոր՝ Ալէմգիր կոչուողը... սա խօմի ջահել լակոտ է...

Յետոյ դարձաւ նրան և ասաց խստութեամբ.

— Դո՛ւ ես, Երին Ալէմգիր անունն են տուել... Խօսիր... Դո՛ւ ես Ալէմգիրը, որ յանդգնեցար իմ դէմ ելնել... Պատասխան տուր:

Ալէմգիրը մի վայրկեան նայեց Շահին ուղղակի և ասաց.

— Ինձ այդպէս են կոչում... Իսկ ես՝ ոչ:

— Իսկ դու ո՞չ: Իսկ ի՞նչ ես կոչում դու քեզ, ապրստամբ, թէ՛ մարգարէից ուղարկուած:

— Ես ինձ կոչում եմ Սէլիդ Միրզա Բիգա, մարգարէի սերունդից...

— Հը՛մ... Իսկ ո՞վ է ուրեմն այդ Ալէմգիր ասածը...

Սէլիդը դարձեալ լուռ մնաց մի րոպէ և գլուխը կրծքի վրայ խոնարհած, յետոյ նայեց ինքնակալին ու խորունկ շեշտով խօսեց.

— Թող Աշխարհիս աղօթարանը ¹⁾ թոյլ տալ ինձ մի քանի լաւ խօսքեր ասելու նրան: Խօսքեր, որոնք ո՛չ թէ իմ—Սէլիդ Միրզա Բիգայի կողմից են, այլ իսկական ալէմգիրի: Բուն ալէմգիրի կողմից...

— Աջալիբ... դարձաւ Շահը Սադրազամին— ուրեմն այս մարդը ինքն-իրեն ալէմգիր չէ ուղում կոչել... տեսնում էք, բաւական համեստն է եղել հարամզադան...

Ու ծիծաղեց: Պալատականներն էլ ծիծաղեցին:

— Ո՛չ, Զերդ Մեծութիւն, խօսեց Սէլիդը— ես ինձ այդպէս ո՛չ անուանել եմ և ո՛չ կանուանեմ... Այդ

¹⁾ Հահին տրուող սովորական ախողոսը:

մեծ անունը իրաւամբ միմիայն մէկին է պատկանում աշխարհումս և այդ «միմիայն մէկը» — Ժողովուրդն է...

Շահը, որ ժպտաւ դէմքին սպասում էր շողորթութիւն լսելու իր հասցէին և արդէն մտքում ողորմելի էր գտնում ապստամբին, ապշեց լսելով այդ խօսքերը: Շարժուեց ակթռի վրայ և մի «հրճ» արձակեց: Յետոյ նորից ակնոցը ցցեց քթին և աւելի ուշադրութեամբ սկսեց զննել խօսողին:

— Այո՛, շարունակեց սէյիդը — աշխարհում միմիայն մի հատ ալէմգիր (աշխարհակալ) կայ, ամէն տեղ, հիւսիսից հարաւ, արեւմուտքից արեւելք միմիայն նա է որ իսկական աշխարհակալն է... Ժողովուրդն է ալդ և ահա այդ նո՛յն ալէմգիրն է որ խօսեց իմ բերանով՝ մեր իրաւունքները բռնաբարող, մեր կրօնը պղծող և մեզ օտարին ծախողների դէմ...

Շահը իջեցրեց ակնոցը և լուզուած ոտքի ելաւ: Յետոյ մի քանի քայլ առաջ գնաց ու ասաց.

— Մարդ, դու բաբի չէս արդեօք:

— Ո՛չ երբէք, Զերդ Մեծութիւն... ես մարդ եմ և այս րոպէիս Ալէմգիրի, իսկական Ալէմգիրի բերանը... Շատ եղաւ մեզ այս բոլորը, թագաւոր, շատ եղաւ, խնայիր քո ժողովրդին, խնայիր երկիրը և խնայիր մեր սուրբ կրօնը... Ժողովուրդը, ճշմարիտ է ուղտ է համբերատար, բայց երբ չափազանց են տանջում նրան — առիւծի է փոխւում... Քո պաշտօնեաները, ո՛վ Աշխարհիս աղօթարանը, քո մեծամեծները խաբում են քեզ և ոսկիների փոխարէն օտարին ծախում մեր երկիրըն ու կրօնը, մեր իրաւունքներն ու արտօնութիւնը... Գալիս է այն օրը, երբ պարսիկը իր հողի մէջ օտար, ստրուկ և ֆակիր կը համարուի... Այս րոպէիս իսկ, թագաւոր, նա մռնչում է սաստիկ ցաւերից. տառապում է, ուտելու հաց չունի... պաշտօնեաներդ եղիդների նման կեղեքում են նրան անհաշիւ ու անգթօրէն. խլեցին մեր ամէն ինչը... Ո՛չ տուն մնաց, ո՛չ իրաւունք և ո՛չ շարժուելու տեղ... Այժմ ղուրանն են ծախում ինգլիզին՝ նրանց ոսկին առնելով... Զգուշացիր, թագաւոր, Ալէմգիրը զարթնել է, քիչ յետոյ կը մռնչալ կատաղութիւնից, ճանկերը կը պարզի և ալլ

ևս ո՛չ որ նրան դէմ դնել չէ կարող...

—Բայց... բայց... ասաց Շահը ևս քանզևս լուգուած - այս սէյիդը լիմար չէ եղել և հիւանալի էլ պարսկերէն է խօսում...

Յետոյ դարձաւ մինիստրներին և ասաց քմծիծաղով.

—Տեսնում էք ինչպէս գիտէ ձեր կերած կաշառքները մասին, ձեր կեղեքումները, ագահութիւնը... Բարաքեալլահ Սէյիդ... դէ՛հ, տեսնեսք, էլ ուրիշ ինչ գիտես... գուցէ և այն գիտես որ եթէ ինզլիզներէց ետ վերցնեմ տուածս արտօնութիւնը, պիտի միլիօններով տուգանք վճարեմ... ինզլիզը, խօ գիտես, կատակ չի սիրում անել... հը՞, գիտես այդ...

—Ձերդ մեծութիւնը ծիծաղել է սկսում ինձ վերայ... Թո՛ղ լինի. ես և ամբողջ ժողովուրդը գիտենք այդ... բայց ժողովուրդը համաձայն է վճարել այդ միլիօնները, միայն թէ օտարների չը տրուի մեր իրաւունքները, չը սահմանափակուի մեր ազատութիւնը...

—Այդպէս... իսկ դու ունիս այդ միլիօնները:

—Ալէմգիրը ունի... ասաց հպարտութեամբ Սէյիդը—նա կը տայ... ժողովիր նոցա մեծերին, կանչէր նոցա առաջնորդներին և պիտի համոզուես որ ժողովուրդը իր շրերն իսկ կը ծախէ, միայն կուգենայ իր իրաւունքները պահպանել և չը ծախել նրան օտարահաւատներին...

Շահը մի վայրկեան լուռ նայեց նրան, լետոյ դարձաւ Սադրաղամին և ասաց.

—Յիմար չէ, ես ու իմ Աստուածը... խելօք է ձեր բոլորիցդ... խելօք է և լաւ խորհուրդներ է տալիս. Սադրագամ, աչքի առաջ ունեցիր...

Ապա մէկէն դարձաւ Սէյիդին և ասաց խստութեամբ.

—Իսկ դու չե՞ս այն, որ ասել է թէ պիտի կործանել իմ թագաւորութիւնը, դու չե՞ս նա, որ գալիս էր ինձ դէմ կռուելու: Ասա՛, ուրանում ես այդ:

—Ոչ, թագաւոր, ճիշտ է, այդ ես էի... բայց քո նոյն իսկ մէկ պաշտօնեայի լանցանքի պատասխանա-

տուութիւնը ընկնում է քեզ վրայ, իսկ քո պաշտօնեաները...

— Լսում էք, մարդիկ, գոչեց Շահը պալատականներին, ապա դարձաւ Սէյիդին և ծիծաղելով աւելացրեց. — Աֆֆէրիմ, երևի գիտես որ մեռնելու ես և դրա համար վճռել ես այդպէս խօսել:

— Եթէ գիտենայի որ կապրեմ—դարձեալ այս նույնը և աւելի խիստ խօսքեր կասէի...

— Եւ պիտի ապրես... քայլեց դէպի նա Շահը— պիտի ապրես, սակայն մինչև այն օրը, երբ ապացուցանեմ քեզ թէ Ալէմգիրը կոչածդ ամբոխը մի նախիր է, որին ուզածս ժամանակ և ուզածս տեղը կը քշեմ, կը ջարդեմ, կը ոչնչացնեմ... և այն օրը, երբ Ալէմգիր ասածդ ոչխար դառնայ ոտներս լզելու չափ, այն օր ես նրան կը բերեմ քո կախաղանի տակ՝ քեզ վրայ ծիծաղել տալու համար... և այժմ, գնա... Տարէ՛ք դրան բանտ...

— Չգուշացիր, թագաւոր, խօսեց սէյիդը, երբ օպասաւորներին մէկը նրան էր մօտենում՝ դուրս տանելու— Ալէմգիրը զօրեղ է և... անյաղթելի...

— Կը տեսնենք, կը տեսնենք... Տարէ՛ք և լաւ պահպանեցէ՛ք դրան... ուրիշ ասելիք ունիս...

— Ոչ. միայն այն, որ Ալէմգիրը պիտի մռնչայ... և վայ ձեզ այն օրը. կամ կը փշրուէք և կամ նա իր պահանջածը կստանայ...

— Այդ մասին կը խօսենք քեզ հետ կախաղան գնալուց մի ժամ առաջ...

Ասաց Շահը, ձեռքով նշան արաւ դուրս տանելու, լետոյ մէջըը դարձրեց և մտաւ իր առանձնասենեակը:

Ալէմգիր կոչուող սէյիդին տարան: Շահը ներս մտնելիս նշան արաւ Սադրազամին իր հետ գնալու և որովհետեւ բարձրաձայն էր խօսում, սրահի մէջ եղածները պարզ կերպով լսեցին սոյն խօսքերը.

— Եւ ո՛չ մէկը, Սադրազամ, ո՛չ մէկդ այդ սէյիդի չափ խելք չունիք... իրաւունք ունէր նա. պիտի գայ մի օր, երբ Ալէմգիր—ժողովուրդը ձեր ազահաբար կերածները բոլոր ձեր քթիցը կը հանի... հեռացէ՛ք բոլորդ...

Այդ ժամանակ էր ահա, որ Սադրազամը ցած ձայնով մի բան ասաց նրան, որից յետոյ պալատականները սոսկումով ոստնեցին՝ լսելով Շահի զայրալիր աղաղակը։

— Ինչպէ՛ս... գոռում էր ինքնակալը կատաղի— արդէն .. և ժողովուրդը լսում է, կատարում է...

Պալատականները վախեցած միմեանց երեսի նայեցին։ Հասկացել էին։ Սադրազամը Շահին հաղորդել էր մօշտէլիդի արգելքը ծխելու մասին և ժողովրդական ցոյցերը, պատմել էր նաև Աշտիանցու—Թէհրանի մեծ մօշտէլիդի համակամութիւնը այդ խնդրում։

Պահ մի խոր լռութիւն տիրեց. ամէնքի աչքը սևեռուած էին Շահի առանձնասենեակի բաց դռանը։

— Կանչել իսկոյն Հաջի-Մուհամէդ Հասան Թաշիրբաշուն, ¹⁾ պատժել նրան, որ Թոյլ է տուել խանութները փակել... Աքսորել նրան...

Պալատականների դողը բռնեց. ինքնակալը ստատիկ զայրացած էր երևում։

— Թո՛ղ... լսուեց քիչ յետոյ նորից նրա ձայնը— Թո՛ղ այդպէս լինի... Ո՛չ մի խօսք ալ ևս... Կանչել տուր Նայիրը-Սալթանէին... աքսորել Թաշիրբաշուն...

Յետոյ, երբ դարձեալ լռութիւնը տիրեց, սենեակից գլխիկոր դուրս եկաւ Սադրազամը և գունատ՝ ձեռքով արեց ամէնքին իսկոյն հեռանալու։

Բոլորը ոտերի ծայրերի վրայ շտապեցին դուրս ելնել սրահից։

Փոթորիկը սկսւում էր. ամէնքը տխուր, մտախոհ և յուսաբեկ էին, զգալով որ մօտեցել են ծանր օրերը։

X

Սկսել էր մանր ձիւնել և ցրտերը վրայ էին հասնում. բայց այնպիսի ցրտեր, որոնք միայն մի կամ երկու օր էին տևում, այն էլ ոչ աւելի քան զէրօից մի քանի աստիճան ցած։ Տաք չէր—ահա բոլորը, ալ և

¹⁾ Վաճառականապետ, որ պետութեան կողմից ճանաչուած է իբրդատաւոր վաճառականների և նրանց արածներին աշատասխանառու։

ցելս էր, անտանելի ցելս՝ մանաւանդ լարծուն դարձած շուկաներում և աղտոտ փողոցներում:

Պալատի շուրջը միայն քիչ մաքուր էր, այն էլ, որովհետև քարած չէր մեծ մասամբ, հալած ձիւնից ցեխանում էր և եղած աղբի ու տերևների մնացորդների հետ զգուելի կոյտեր գոյացնում պատերի տակ:

Ձը նայելով դրան, Դեկտեմբերի այդ ցուրտ օրը մայրաքաղաքի զանազան կողմերից հասնելով՝ պալատի առաջ ջորիներից ցած էին իջնում զանազան կրօնաւորներ՝ շրջապատուած հետիոտն խումբ-խումբ ծառաներով. յետոյ քղանքները ժողովում և ներս էին մտնում:

Շահը քաղաքումը չէր և Սադրազամը աչգային ժողով էր գումարում, ուր հրաւիրուած էին բարձր ազնուականութիւնից, բարձր հոգեւորականութիւնից և միջին դասակարգից մի քանի յայտնի հարուստ ու ազգեցիկ մարդիկ:

Սկզբից նա յայտարարել էր որ ժողովը կայանում է՝ որոշելու համար թէ որտեղից և ինչպէս պէտք էր վճարել անգլիական մենավաճառի ընկերութեան տուգանքը, քանի որ ըստ հրամանի Շահի, մենավաճառը ջնջւում էր:

Այդ բոլորը կատարւում էր մի շարք կարևոր դէպքերի իբր արդիւնք: Ժողովուրդը յուզւում էր և ցոյցերի էր արդէն սկսել. կրօնաւորութիւնը արձակ-համարձակ զրգուում էր ժողովրդին՝ ոտքի ելնելու:

Օգտուելով մենավաճառի դէպքից, Պարսկաստանի այդ եթէ ոչ առաջին-գոնէ երկրորդ Շահը—կրօնաւորութիւնը սեղմել էր իր շարքերը, կազմակերպուել, գաղտնի ընկերութեան զօրեղութեամբ ցանցերը մեծացրել, գործակալներն ու դրդիչները բազմացրել և մտադիր էր մի կտրական հարուած տալ Շահի տիրապետութեան և մի անգամ ընդ միշտ զգացնել իր զօրութիւնը:

Սէլիդ Միրզա Րիզա Ալէմգիրը ձեռնարկել էր յայտնի ապստամբութեան՝ նրա քաջալերութեամբ, և, չափազանց ոգևորութեամբն ու արագ, առանց լայն պատրաստութեան գործի սկսելը՝ ոչնչացրել էր նրա շարժումը: Սէլիդ Հաբիբուլլահը Գէլբէլայի մեծ մօշտէլիդէ

նայիքներին (գործակալ) էր և Թէհրանի բարձր կրօնաւորութեան լանձնարարութեամբ էր ոտքի հանել խէսփուշներին...

Կրօնաւորութիւնը ժողովրդի օգտի դիմակի տակ, յանուն նրա, յենուած ռուսաց դեսպանատան քաջալերութեան վրայ ևս, այժմ այն աստիճան լանդզնօրէն հրապարակներում, մզկիթներում և շուկայում ապրստամբութիւններ էր կազմակերպում, որ Սադրազամը ըմբռնեց կացութեան ծանրութիւնը:

Ձինու ուխով անհնար էր դէմ դնել. զօրքն անգամ ընդունակ էր դառնալու մեծ մօշտէյիդի կողմը, քանի որ, ինչպէս նկատուեց, զօրապետից սկսած մինչև յետին զինուորը ամենայն հպատակութեամբ լուծւում և կատարում էին մօշտէյիդների հրամանը, փշրել էին իրենց ծխափողները, շալուսները և համարձակութիւնը այն աստիճանի էին հասցրել, որ չէին քաշուում փողոցներում, բազմութեան մէջ՝ հայհոյել մինիստրներին, թագաւորին...

Այս բոլորը շատ լուրջ հետևանքների կարող էին հասցնել: Հնար չկար ուրեմն որևէ միջոցաւ չէզօքացնել կրօնաւորութեան ազդեցութիւնը: Մնում էր մի կերպ զիջանել դոնէ, նախ լուղումները դադարեցնել, սպառնացող ընդհանուր ապստամբութեան դէմն առնել:

Եւ Շահը հեռացել էր քաղաքից ու չը նայելով ռուսաց դեսպանատան նամակին վերադառնալու, օրովհետև ժողովուրդը մտածում էր քրիստոնեաների կոտորած լառաջացնել—նա ներս չեկաւ, լուր ուղարկեց դեսպանատան. որ հոգ չանեն և հրամայեց Սադրազամին շտապել ժողովը գումարելու:

Ուրբաթ օր էր ժողովի օրը նշանակուած, Իեկտ. 19-ին: Ժողովուրդը ներկայացնող այդ խորհուրդը գումարուում էր Շահի դիւանխանէն, որ երէկանից պատրաստուած էր դրա համար: Սադրազամը առաւօտ շուտով պալատումն էր բոլոր միւս մինիստրների հետ և ընդունում էր եկողներին:

Հետզհետէ սենեակ էին մտնում սպիտակ փաթոթներով ախօնդներ, կապույտ և կանաչ ապարօշներով

սէլիդներ, խոնարհուած Սադրազամի և մինստրների առաջ, մի քանի ըոպէ փոխադարձ հաճոյախօսութիւններ անուամբ և երբ սրահը լիքն էր, մեծ մինիստրը իր կողքին կանգնած մի բարձր կրօնաւորի դարձաւ և ասաց.

— Ինչպէս էք կարծում, չը սկսեմնք:

— Ինչպէս Զերդ վսեմութիւնը կը ցանկայ. բաւական ժողովուել են:

— Այո, գրեթէ բոլորը կան:

Եւ դառնալով խումբ առ խումբ միմեանց հետ խօսողներին, ասաց բարձրաձայն.

— Աղաներ, սկսեմք... համեցէք տեղ բռնէք...

Ամբողջ տասնեւհինգ ըոպէ տեւեց մինչև միմեանց հրամցրին վեր ու վար, լետոյ տեղաւորուեցին այնպէս, որ Սադրազամի աջ կողքը բռնել էին երկու յայտնի ախօններ, ձախը մի նշանաւոր սէլիդ, լետոյ մինիստրները, ապա միւս կրօնաւորները և ամենից ցած՝ մայրաքաղաքի յայտնի հարուստ վաճառականներն ու սեղանաւորները:

Բոլորը նստել էին գետին, պատերի տակ փռուած թաւշեայ ներքնակների վրայ:

Երբ տեղաւորուեցին և մի քանի ըոպէ լուութիւն էր տիրել, մեծ վէզիրը շարժուեց, գրպանից կլոր փաթաթած մի թուղթ հանեց, դարձաւ ժողովականներին և ասաց.

— Աղաներ, Աշխարհիս աղօթարան, Իրանի մեծ Շահընշահը— որի կեանքը Աստուած երկար պահպանէ...

— Ամին... ասացին ամենքը:

— ... Բարեհաճեց լսել մեծ մօշտէլիդների և ժողովրդեան խնդիրը և վճռեց լուծել անգլիական ընկերութեան տուած ծխախոտի մենապաճառը... Թաւրիզում արդէն դա կատարուած է և եթէ այդ ընկերութիւնը դեռ պահում է իր ծառայողները և առևտրականները առած թամբաքուն—պատճառը, ինչպէս բոլորդ գիտեք, այն է, որ Աշխարհիս աղօթարանը ստորագրութիւն է տուել Անգլիային, եթէ ջնջի մենապաճառը, իբր վարձատրութիւն՝ պիտի հատուցանէ նրանց կրած վնասները... Եւ իրաւ, դուք էլ լաւ տեսնում էք որ ինգլիզները ամբողջ Իրանում մեծ ծախսեր են արել

Ա չեն կարող թողնել այնպէս ու առանց մի օգուտի՝ հեռանալ: Բացի դրանից, Իրանը չի կամենալ որ իր ինքնակալը տուած խոստումը չը կատարի, այլ և Ինգլիզը երեխայ չէ, որ մենք ձեռքիցը ամեն բան խլենք, իրեն էլ գլխին խփենք ու երկրից դուրս ձգենք... Մի խօսքով, հարկաւոր է այդ մարդկանց վնասները տալ և ճանապարհ ձգել... Այնպէս չէ, աղա... դարձաւ նա կողքի բարձր կրօնաւորին:

— Ի հարկէ. շտապեց ասել մոլլան—այդ այդպէս է. ինչքան որ անհաւատ է ինգլիզը, բայց երբ մենք վնաս ենք տուել նրանց, պիտի վճարենք...

— Այսինքն, աւելացրեց միւս կողքի սէյիդը—նախ պիտի ետ տանք ի հարկէ առաժներս, յետոյ վնասներն էլ վճարենք...

— Իսկ ինչ է նրանց պահանջը. խօսեց ցածի կողմից մի սէղանաւոր—եթէ մի քանի հազար թումանի...

— Ո՛չ, ժպտեց Սադրազամը—այստեղ մի քանի հազարը ոչինչ չի անիլ... միլիոններ են պէտք:

— Անշուշտ, խօսեց մեծ մոլլան—Աշխարհիս աղօթարանը իր գանձարանում լի փող ունի—որին Աստուած միշտ լի պահի—և կը վճարի ու Իրանը կազատի անհաւատների պղծումներից...

— Մի քանի միլիոնը ինչ բան է Չահնշահի միւլեարդներով լի գանձարանի առաջ. խօսեց մի ուրիշ մոլլա—վճարենք և պրծաւ գնաց:

— Շահի գանձարանը, ասաց Սադրազամը—այնքան հարուստ չէ որ կարողանայ մի անգամով 12 միլիոն թուման տուգանք վճարել...

— Ինչպէս... կանչեց ներքեւից մի վաճառական—12 միլիոն. . Դա խօսմբողջ Իրանն արժէ...

— Ասա աստաֆրուլլահ ¹⁾ Հաջի Միրզա Լիւթֆի, ձայնեց մի սէյիդ. Իրանը միթէ այդքան քիչ ես գնահատում...

— Տասներկու միլիոն!... ձայնեցին ամեն կողմից: Յետոյ գլուխներ սկսեցին դէպի միմեանց կռանալ, փափոց լսուեց այս-այն կողմից և վերջապէս մոլլանե-

¹⁾ Գաւ լիցի:

րից մէկը քիչ բարձր ձայնով ասաց.

— Միթէ անգլիացիք արգէն իրենց պահանջը արել են թղթով:

— Թղթով ո՛չ, սակայն ինչ տեղեկացրել են և Աշխարհիս աղօթարանը գիտէ որ պահանջուած գումարը գորանից պակաս չէ լինելու:

Այստեղ սկսեց մի վիճաբանութիւն, որ հետզհետէ տաքացաւ և ընդհանուր դարձաւ: Վիճում էին թէ անգլիական ընկերութիւնը իսկապէս այդքան պիտի վնասէր և թէ ինչ ունի նա արած, որ պահանջում է այդպիսի խոշոր գումար: Եղան առարկութիւններ, տաքացան, հալհալեցին անգլիացիներին և հուսկ ուրեմն հասան այն հարցին, թէ որտեղից և ինչ միջոցներով կարելի էր ձեռք բերել պահանջուած գումարը:

Այն ժամանակ մինիստրներից մէկը որ անշուշտ սկզբից ունէր Սադրազամի խօսքը, զգուշութեամբ մէջ ձգեց մի նոր հարկ սահմանելու և կամ անգլիացիներին երկրի մէջ մի ուրիշ արտօնութիւն տալու խնդիրը:

Այս վերջին կէտը հանդիպեց զօրեղ գիմադրութեան, մանաւանդ երբ Քէլբէլայի մօշտէիդի փոխանորդներից մէկը խստութեամբ գոչեց.

— Մեծ մօշտէհիդը պահանջ է դնում ո՛չ միայն խլել օտարների ձեռքից թամբաքուրի մենավաճառը, այլ և բոլոր այն արտօնութիւնները, որոնք տրուել են անհաւատներին... Իրանի մէջ միմիայն Իրանցին իրաւունք ունի երկիրը շահագործելու և ուրիշ ոչ ոք:

Պահ մի ամենքը լռեցին՝ լսելով ամէնքից և մանաւանդ ժողովրդից պաշտուած մօշտէհիդի հրամանը:

— Նոյնը և ես կ'ասեմ. ասաց Թէհրանի մօշտէհիդ Միրզա Հօսէյին Աշտիանու գործակալը:

Աշտիանին ինքը չէր կարողացել պալ, որովհետեւ շատ ծեր էր:

Խնդիրը կենդրոնացաւ ուրեմն միմիայն եկամուտի նոր աղբիւրներ գոյացնելու վրայ:

Եւ այստեղ էր ահա, որ յանկարծ մի երկարահասակ սէյիդ, բարձրացրեց գլուխը և ձայնեց.

— Թող շնորհ անի ինչ մեծ Սադրազամ Էմին-Սօլթանը և պառկառելի ժողովը՝ լսելու:

Իսկոյն ամէն շոուկ դադարեց և ամէնքը սէլիդի
կողմը դարձան:

—Ո՛վ է դա, հարցրեց Սադրազամը կողքի կրօնա-
ըորին—ես դրան չեմ կանչել և չեմ էլ ճանաչում:

Կրօնաւորը ժպտալով խոնարհուեց ու ասաց.

—Այդ սէլիդը ինձ—ծառայիդ հետ է եկել... Քէլ-
բէլալի մեծ մօշտէհիդից յատկապէս եկած գործակալն
է... Սէլիդ աղա Հաբիբուլլահ...

Սադրազամը գունատուեց և շրթունքը կծեց: Ա-
հա թէ ինչ. մեծ մօշտէհիդի կողմից յատուկ գործա-
կալներ են մտնում մայրաքաղաք և իրեն այդ յայտնի
չէ: Յետոյ, դէմքը կնճուեց և խստութեամբ նայեց մի-
նիստորներից մէկին:

Բայց սէլիդը ելել էր տեղիցը, ցցել երկար հասա-
կը, ձեռքը պարզել և խօսում էր այսպէս.

—Միակ մի հատ հնարք կայ: Մենք ոյժ չունինք
անհաւատներին վռնդելու մեր երկրից, ոչինչ չը տալու
նրանց... Ինգլիզներն են էլ շատ լաւ գիտեն մեր թոյլ
լինելը և եթէ նոյն իսկ վնաս էլ կրած չը լինեն, կառ-
նեն մեզնից այդ միլիօնները... Պիտի տալ—ահա մի-
ջոցը. և պիտի տան այդ գումարը՝ նախ Շահնշահի գան-
ձարանը և երկրորդ անգամ արդիկ, որոնք մեր արտօնու-
թիւնները ինգլիզներին տալու համար մեծ փողեր են
վերցրել...

Այս խօսքերը շանթի նման ընկան ժողովականնե-
րի վրայ: Մինիստրները շարժուեցին, Սադրազամը ու-
զեց ոտքի ելնել, բայց սէլիդը դարձաւ դէպի նա և
գօչեց.

—Ես չեմ զրպարտում. սկսած ձեզնից, Էմինը
Սուլթան, մինչև վերջին մինիստրը հարիւր հազարնե-
րով կաշառքներ էք ստացել ինգլիզներից... Նախ վե-
րադարձէք այդ գումարը, իսկ մնացածը ժողովուրդը
պատրաստ է տալ...

Սադրազամը զայրացած ոտքի ելաւ, նայեց և
մինիստրները, լստոյ բոլոր ժողովականներն էլ և խառ-
նուեցին իրար: Մեծ մինիստրը մի ականարկ նետելով ե-
ղածի վրայ, զգաց որ ամէն ինչ կորսուած էր և շտա-
պեց կողքի դռնով դուրս նետուել: Նրան հետևեցին

մինիստրները, որոնցից լետոյ սրահի մէջ բարձրացաւ մի աղմուկ. սէլիդ Հաբէբուլլահի ձայնը երբեմն գերիշխում էր, երբեմն մի ուրիշ մոլլայի գայրացկոտ խօսքերն էին լսւում և հուսկ ուրեմն, խառն ի խուռն, ժողովականները միմեանց հետ վիճելով՝ սկսեցին դուրս գնալ, նստել ջորիները և շտապով հեռանալ պալատից։

Մինչ այդ, Սադրազամը շտապով մտել էր խորհրդարանին կից օճեհակը, սպասել որ մինիստրներն էլ գային, լետոյ փակում էր դուռը և գունատ՝ ասում նրանց.

— Ամեն ինչ վերջացաւ, աղաներ... պէտք է հեռագրել Շահին քաղաք մտնելու...

Այդ միջոցին լսուեց մի աղմուկ դրսից, լետոյ դէպի բազը տանող դուռը ուժգնութեամբ բացուեց և մի սպասաւոր ներս մտաւ շտապով ու Սադրազամին տուաւ մի հեռագիր ու ասաց.

— Կազուինից է, հրամայել են ասել որ շատ կարևոր է:

Սադրազամը դողդոջիւն ձեռքով պատուեց ծրարը և երբ կարդացել էր, ամէնքը նկատեցին թէ նա ինչպէս աւելի գունատուեց և սկսեց դողալ:

— Աղաներ, խօսեց նա մի վարկեան լուսթիւնից, լետոյ, դառնալով մինիստրներին— Ղազուինում խռովութիւն է... Քաղաքապետը փախել է և Թէհրան է գալիս...

Յետոյ ծալեց թուղթը, գրպանը դրաւ, խոնարհուեց ու աւելացրեց.

— Ես գնում եմ Շահի մօտ... Իմաց տուէք այս բոլորը՝ Նայիրը-Սալթանէին...

Ու թողնելով միւսներին խորին անձկութեան և սարսափի մէջ, դուրս նետուեց սենեակից...

Յիրաւի Ղազուինում սկսել էր ժողովրդի գործնական ցոյցը, որ նմանում էր ուղղակի ապստամբութեան:

Մի մոլլա էր եղել սկզբնապատճառը: Բազարում տեսնելով որ մէկը ծխում էր ղէլլուն, գայրացած խփել ու ջարդել էր ծխելիքը և ծեծել ծխողին: Սա գնացել էր քաղաքապետին գանգառ: Քաղաքապետը ուղարկել էր ֆէրրաշներ՝ բռնելու մոլլային, բայց մոլլան գրգռեց

էր ժողովրդեան և այնպէս լաւ, որ ահագին ամբոխը վրայ էր տուել քաղաքապետի պալատի վրայ և սպառնացել սպանելու նրան:

Եւ այդպէս էր ահա, որ քաղաքապետը ստիպուել էր փախել քաղաքից, այն էլ շնորհիւ Չահից այնտեղ աքսորուած Թէհրանի Թաջիրբաշի Հաջի Մոհամէդի: Ամբոխը թողել էր անցնելու իր օգտի համար աշխատող Հաջի Մոհամէդին կառքով, իսկ նրա կողքին գունատ և մեռեալի պէս նստած քաղաքապետին, լաւ չը նկատելով ծածկուած կառքի խորքում, կարծել էր Հաջիի ընկերներից մէկը...

XI

Թէեւ սովորաբար մութ և ամալի են լինում Թէհրանի շուկաները գիշերով և նրա երկար անցքերի բնակիչներն են կազմում նախ՝ շների վոհմակները, լետոյ՝ այս-այն կողմ հսկող դարուղաներն (բազարի պահապաններ) և վերջապէս ստուերների պէս պատերի տակով սահող-անցնող խէսփուշները—սակայն այդ գիշեր բոլորովին ուրիշ կերպարանք ունէր նա, մանաւանդ պալատին մօտ գտնուող շարքերում:

Ընդարձակ կամարների տակ սոսկալի աղմուկով հնչում էին շների ձայները, որովհետեւ շարժուն ստուերների խմբեր, լուսաւորուած մի մի աղօտ լոյս սփռող լապտերով՝ արագութեամբ երթեւեկում էին մթին խորշերում, լսում էին մարդկային աղմուկ, միմեանց հեռուից ձայնելու կոչեր և որը աւելի անսովորն էր—մէկէն հնչում էին ոտնաձայներ որևէ մութ կողմից և խաւարից բարձրանում էին օռնոցներ, բացականչութիւններ ու խառնիխուռն, անորոշ, բայց սպառնազին աղաղակներ:

Յետոյ, այդ բոլորը ալիքի նման հոսում էր դէպի մի խորութիւն, անցնում դէպի մի այլ շարք և գնում՝ աւելի հեռուններ:

Պահնորդ այլ ևս չէր երևում. այլ ևս չէին լրւում նրանց զգուշացնող կանչերը. միայն շներն էին վրդովուած. հարկւրաւոր շներ, որոնք միահամուռ հա-

ջոցներով, արձագանք տուող կամարների տակ, խառնելով իրենց ձայնը մարդկային աղմուկներին՝ դժոխական կերպարանք էին տալիս շուկաներին:

Աղմուկը աւելի շատ էր Սէբգէ-Մէլլանից ուղիղ գէպի ներքեւ պարզուող երկար ու լայն շուկայի մէջ: Ետևայի բերնից սկսած, լանկարծ հրապարակ էին ոստնել մթութիւնից հարեւրաւոր այլանդակ դէմքեր, որոնց առջևից քայլում էր մի մոլլա, — կարպետի մէջ փաթաթուած ու վիզը նրա մէջ թաղած սևագէմ անձ և մի ինչ որ հսկայ կիսամերկ, որ ձեռքի փայտն էր ճոճում օդի մէջ և խանութների տախտակեայ փեղկերին ահաւոր հարուածներ իջեցնում աջ ու ահեակ:

Իսկ մոլլան գիւ ձայնով գոռում էր անընդհատ. այնպիսի գիւ, սուր ձայնով, որ շներն անգամ սարսափով կծկւում էին պտտերի տակ:

Որոշել որևէ նախադասութիւն այդ ժխորից, այդ խաօսային աղմուկներից՝ շատ դժուար էր հեռուից: Ամէն ինչ խառնւում էր իրար և մանաւանդ արձագանքի թնդիւնը կամարների տակ, ձայնային մշուշի նման ամէն ինչ խեղտում էր իր ծալքերի, ցնցումների մէջ և խառնուփնթոր տանում հեռուները:

Բայց Մոլլա Նէշէֆ Կուլին գիտէր թէ որոնց էր առաջնորդում. եթէ աղմկում էր, խօսքերի հեղեղ էր դուրս վիժում կոկորդից, այդ՝ ոչ թէ հասկանալի մի բան ասելու համար էր, այլ միմիայն քաջալերելու, ոգևորելու իր աղաղակներով:

Ու յաջողում էր. ոչինչ խաղաղ չէր մնում շուկայի մէջ. խլրտում, վազք, դռների վրայ փայտի ուժգին հարուածներ...

— Է՛յ, փողոցայիններ, է՛յ խէսփուշներ, լութիներ, է՛յ մոխրատան ցնցոտիներ, է՛յ ճշմարիտ միւսիլմաններ. գարկէ՛ք, փշրէ՛ք, գոռացէ՛ք... այսօր կոխ կայ, կոտորած կայ, այսօր փառքի օրն է, լանուն մեծ մօշտէլիդի...

Ահա նրա բոլոր խօսքերը, որոնք կրկնւում էին, եռապատկւում և որոնցից իւրաքանչիւրը արտասանում էր նա աւելի և աւելի բարձր, գիւ, ականջ խլացնող ձայնով...

Երբ այդպէս հարկւրաւոր ամբոխը մոլլալի կատաղի աղաղակներով հասել էր շուկայի մէջ տեղը, ձէթէ ճրագի աղօտ լոյսի մէջ երևաց, որ բոլորը գրէթէ զինուած էին ո՛չ միայն երկար ցուպերով, այլ և սրերով և մինչև իսկ հրապանի սւիններով, որոնց ով գիտէ որտեղից էին ձեռք բերել և ցցել երկար փայտերի ծայրերին ու նրանցով աջ ու թահակ ծակոտում էին ինչ որ պատահում էր—պատ, խանութի դուռ, հաջող շրջների. կործանում էին ձէթի ճրագները, քարու քանդանում տեղ-տեղ վերևից կախուած լապտերները...

—Յառաջ, ցնցոտիներ, գողացէք, աղմկեցէք, է՛յ, խէսփուշներ, հոգիներդ կը հանեմ եթէ որեւէ պատ կանգուն թողնէք այն անիծեալ շէնքից... դէ՛հ, գողացէք «սալաւնթ»...

—Սալաւնթ... օռնում էր ամբոխը...

Շուկայի շարքերի հանգուցում նրանց միացաւ մի ուրիշ խումբ ևս նոյն տեսակ աղմուկներով, սակայն աւելի կանոնաւոր և աւելի լաւ զինուած: Նրանց առաջնորդում էր մի սէյիդ, որ ձեռքում ճոճում էր կեռ ու երկար սուր և թնդացող ձայնով կանչում.

—Քայլեցէ՛ք, հաւասարեալներ, այսօր կրօնի լաղ-թանակի օրն է...

Երբ խմբերի գլխաւորները մօտեցան միմեանց, Սէյիդը բռնեց մոլլալի թևը և շտապով հարցրեց.

—Շատ էք:

—Զորսից հինգ հարիւր:

—Լաւ զինուած:

—Փայտ, սուր, սուին, ատրճանակ...

—Իսկ բահ, կացին:

—Նրանք ետևից են գալիս... մօտ 50 հոգի...

—Լաւ... գողացէ՛ք, թող աւելի շտտանան...

—Իսկոյն կը լարձակուենք...

—Իսկոյն. քանի դեռ շէնքը չեն պաշարել զինուորներով...

—Սալաւնթ գողացէք, է՛յ ցնցոտիներ... դարձաւ մոլլան իր ետևից եկող ամբոխին—ծեծեցէք պատ, դուռ, շներին զարկէ՛ք, աղմկեցէք...

— Յառաջ, դարձաւ Սէյիդը իր ետեւից եկողներին — քար ու քանդ անենք բռնաւորների անիրաւութիւնները:

Ու քայլեցին դժոխային խառնուրդով, անասելի աղմուկներով:

Այս բոլորը այնքան յանկարծակի էր կաղմուել և այնքան ահաւոր էր, որ ոչ մի դարռուղա չը համարձակուեց շարժուել տեղից: Սէրգէ-մէյդանից դուրս գլուխուղ գիշերային պահակները զգացին որ շուկայում ինչ որ բան է կատարուում, իսկոյն իմաց տուին պալատի շրջապատից ներս եղած զօրախմբին, յետոյ հնչեց մի շեփար Արքի միջից և հուսկ ուրեմն պալատի թաղի զանազան կողմերում կերկերացին ուրիշ շեփօրներ ևս...

Մինչ Արքը ¹⁾ զարթնում էր, սպաները քնաթաթախ իրար անցած՝ չը գիտէին եղածը, մինչ բուն պալատի միջից հարց էին տալիս եղածի մասին և շտապով զարթեցնում էին քաղաքապետ—զօրաց հրամանատար արքայորդուն... շուկայի միջի զինուած խուժանը, որ Սէրգէ-մէյդանի դռան փակուած լինելուն համար նետուել էր Զաբախանայի փողոցի կողմը—դէպի բանտերը, արդէն կուտակւում էր նրա պատի տակ և կացինների հարուածների ձայնը հասնում էր մինչև Շահի հարեմխանան...

Յարձակումը բանտի վրայ էր: Երկար չը տևեց. տասնևհինգ ըոպէի մէջ ջարդել էին դռները, ներս խուժել, պահապաններին ծեծել, փախցրել և չէր անցել այլ ևս տաս ըոպէ, որ խուլ աղմուկներից յետոյ յանկարծ մթառն միջից փողոց դուրս բերին ձեռքերի վրայ բարձրացրած մի սէյիդի և ահաւոր աղմուկը որոտաց.

— Սալաւաթ...

— Սալաւաթ... հնչեց ամէն կողմից:

Յետոյ ամբոխը սկսեց ջարդ ու փշուր անել ամէն բան, բայց մէկէն առաջնորդող սէյիդը գոռաց.

— Վերջացաւ... ով սիրում է Մարգարէին, թող

¹⁾ Ամբողջ պալատի թաղը, որ պարսպապատ է:

ետ քաշուի, Ալէմգիրը ազատուած է...

Ապա շտապով մօտ քաշեց մօլլային, մի բան ա-
սաց նրան և յանկարծ Նէջէֆ-Կուլին ցցուեց երկու-
ոտքի վրայ ու ձայնեց.

— Խէսփուշներ, ինչ մօտ...

Ամեն կողմից սահելով կամ ոստնելով շրջան կազ-
մեցին խէսփուշները, առին իրենց մէջ մօլլային, սէլի-
դին և ազատուած բանտարկեալին, ճղեցին ամբօր և
անհետացան մթին փողոցներում:

Եւ ժամանակն էլ էր. դիմացից լսուում էին արդէն
ոտնաձայներ, բարձրանում էր մի մուլթ, պատի նման
շարժուն գիծ և փողփողում էին հրացաններ:

Ձինուորներ էին, որոնք մի սպայի հրամանի տակ
սուկիները դէմ տուած՝ գալիս էին ամբօխի վրայ:

Ամբօրը, մնացած առանց առաջնորդողների և աղ-
մուկներով քաջալերողների, խառնիխուռն տեղի տուաւ,
սպայի հրամանի վրայ ցրուեց կողմնակի նեղ փողոցնե-
րում և քիչ լեռոյ զինուորները հրացանները իջեցրած՝
միմեանց երեսի էին նայում:

— Բայց ինչ եղաւ, գոռաց սպան—ինչո՞ւ էին ե-
կել և ինչո՞ւ այսպէս շուտ ցրուեցին:

— Բանտի վրայ էր. ասաց մի զինուոր:

Մօտ վազող բանտի պաշտօնեաները դողդոջիւն
պատմեցին եղտծը:

Դռները ջարդել էին, փշրել Սէլիդ Միրզա Րիզա,
Ալէմգիր կոչուող բանտարկեալի շղթաները, լեռոյ ո՛չ
մի վնաս չը տալով, ո՛չ մի կաթիլ արիւն չը հոսեցնե-
լով, ձեռքերի վրայ էին բարձրացրել ազատուածին և
անհետացել:

— Ո՞վքեր էին, ինչ ամբօխ էր, ո՞վ էր առաջնոր-
դողը...

— Խէսփուշներ էին...

Սպան դէմքը կնճռեց, հրամայեց զինուորներին
ներս մտնել, իսկ ինքը պալատ գնաց՝ սպասող Նայիրը-

Սալթանէին լուր տանելու:

Շահն էլ զարթնել էր և յուզուած ման էր գալիս սրահում, սպասելով լուրերի:

Նայիրը-Սալթանէն գունատ առաջ եկաւ և պատմեց եղածը:

— Այդպէս. առաջ Շահը—աղատեցին նրան... ուրեմն նա իրաւունք ունէր...

Յետոյ մտախոհ՝ նստաւ, ձեռքով արաւ որդուն՝ հեռանալու և մոմռաց.

— Իրաւունք ունէր հարամգադան... ես դեռ չեմ ճանաչում ժողովրդին... Ալէմգիրը շարժուում է...

Այս դէպքերն էին տեղի ունենում ահա այն գիշերը, որի լուսանալուց յետոյ էր որ կատարուեց Պարսկական նորագոյն պատմութեան մէջ կարեւոր և հետաքրքիր կէտ կազմող դէպքը—ժողովրդի անստամբուլթիւնը իր ինքնակալի դէմ:

XII.

Վաղ առաւօտից ամբոխը խռնուել-բռնել էր պալատի շուրջը: Արքի դռները կիսաբաց էին թնդանօթների հրապարակի կողմից, իսկ զինուորները պատ էին կազմել ներսից. մինչև իսկ մի քանիսը բարձրացել էին դարբասի գլխի բարձր աշտարակների վրայ և այնտեղից դիտում էին ժողովրդի շարժումը:

Այդ միևնույն դրութեան մէջ էր նաև վարի կողմի — Մէլզանը—շահ կոչուող հրապարակի վրայ բացուող դուռը: Սէբզե-Մէլզանի կողմից, շուկայից ելնելով խռնուում էին փողոցի մէջ ամէն տեսակ մարդիկ և անցուդարձը լիովին կանգ էր առել:

Յուզուած մտքերը մի պատրուակ էին որոնում և այդ պատրուակը Շահը—ինքը տուաւ:

Անհամբեր, կատաղած գիշերային անցքից և մանաւանդ սաստիկ զայրացած որ ժողովուրդը խել էր Ալէմգիր-սէյդիին բանտից, Շահը մտածել էր մի կտրական հարուածով ամէն ինչ վերջացնել և առաւօտ շուտով իր Միրզա Իսսահ, Թէհրանի նոր փոխ քաղաքապետին՝

ուղարկել էր Թէհրանի մեծ մօշտէյիդի Աշտիանու մօտ։ Բացի դրանից նա գիշերով հրամայել էր զարթեցնել և պալատ կանչել Սադրազամին և բոլոր միւս նախարարներին, գոռացել էր, հախոյել անխտիր տմենքին, խնստ նախատել իր որդի—Նալբըր—Սալթանէին, որ չէր կարողացել ապստամբ սէյիդին մի ապահով տեղ թագցնել, ոտները գետնին էր խփել և գոչել։

— Այսօր իսկ վերջ տալ բոլորին, ապա թէ ոչ՝ բոլորդ ձեր պաշտօններից կը զրկուէք...

Միրզա Իսսահը, սիրտը դող ելած Շահի իրեն լանձնած կարևոր պատգամաւորութիւնից, մենակ, առանց թիկնապահի անգամ գնացել էր Աշտիանու մօտ։

Հարկւրամեայ ծերունի մօշտէհիդը, չը նայելով նոր լոյսը բացուելուն՝ զարթուն էր։ Քաղցր ժպիտով ընդունեց Շահի պատգամաւորին, հրամցրեց կողքին նստել, հրամայեց թէյ բերել և ասաց։

— Ներեցէք որ անկարող եմ զայլուն հրամցնել... Հարձմ է ծխելը...

Փոխ-քաղաքպետը քիչ կարմրեց, մի քանի խօսք կակազեց, յետոյ գլուխը կախ, առանց ծերունու երեսին նայելու՝ ասաց։

— Ես ի հարկէ, իմ կողմից... ոչինչ, ոչինչ չունիմ ասելու... Հաղարթը Մէհտիի ջաննիշին ¹⁾ մեծ մօշտէյիդի հրամանը՝ հրաման է, Աստծոյ պատգամ... Բայց, գիտէք... Աշխարհիս աղօթարան Շահընշահը, — որի կեանքը Աստուած երկար անէ, որ ինքը, ինչպէս գիտէք, բարեպաշտ, մեր սուրբ կրօնի համար ջերմեռանդ...

— Ի հարկէ, գիտեմ, ժպտեց ծերունին միջահատելով — և ինձ շատ ցաւեցնում է նրա յամառութիւնը... Ինքն էլ, փառք Աստուծոյ, լաւ գիտէ որ շէրիաթին դէմ է, ուղղակի կրօնին դէմ օտարահաւատների ծախել մեր իրաւունքները, միւսիւմանի սեփականութիւ-

¹⁾ Նշանաւոր մօշտէհիդները համարւում են անհետացած իմամ Մէհտիի հոգին կրողը։ *Ջաննիշին*՝ նշանակում է հոգեկիր։

նր... Շատ, շատ եմ ցաւում... Բայց ինչ արած, կրօնը աւելի մեծ է, Ղօրանը աւելի յարգելի՝ քան ամէն թագաւոր...

—Բայց, առարկեց փոխ-քաղաքապետը—Աշխարհիս աղօթարանը ցանկանում է այս բոլորին վերջ տալ... Ինքներդ գիտէք և տեսաք որ նա ջնջեց մենավաճառը, ուրեմն էլ ինչ է մնում, չէ որ նա կատարեց կրօնի պատուէրը, ժողովրդի պահանջը... Իսկ ժողովուրդը, ձերդ սրբութիւնը դեռ չէք ուզում ծխել... Ծխող մարդու համար—աւելացրեց նա ժպտելով—գիտէք, շատ դժուար է այսքան երկար դիմանալ առանց բարկանալու, խենթութեան նման բաներ... Բայ, ժողովուրդն էլ հէնց այդպէս է... չը ծխելուց...

Մօշտէհիդը լրջացաւ, նայեց նրան պահ մի, լետոյ ասաց.

—Ձերդ վսեմութիւնը Շահի կողմից հրաման ունի ինչ տալու:

—Ո՛չ, Աստուած ո՛չ անի, ինչո՞ւ հրաման... Կբէլը ալամը միայն խնդրում է ձեզ սկսել ծխելու և օրինակ լինելու ժողովրդեան, որ այս բոլոր խռովութիւնները... Գիշերս, օրինակ, բանտի վրայ են տուել, պահապաններ սպանել, մի ապստամբի ազատել...

—Լսել եմ. ասաց մօշտէհիդը—Բայց ոչ մի կաթիլ արիւն չէ թափուած... Իսկ ազատուողը Քէլբէլայի մեծ մօշտէհիդի նախն է, որին չէր կարելի բանտարկել... Շահը այդտեղ էլ սխալ է գործել... Բայց ես չեմ ծրխիլ... Քէլբէլայի մեծ-մօշտէհիդին է պատկանում վերացնել արգելքը. և այդ արգելքը կը վերջանայ, եթէ օտարականների ձեռքից ամէն ինչ խլուի և մեր, ժողովրդեան իրաւունքները վերադարձուի մեզ...

Փոխ քաղաքապետին, մօշտէհիդի կտրուկ և քիչ խիստ ձայնով ասուած այդ խօսքերից լետոյ, մնում էր միայն ոտքի ելնել և մեկնել, սակայն նա նստած մնաց և գլուխը մտախոհ՝ խոնարհեց կրծքի վրայ:

Ի՞նչ դարմացրեց կրօնապետին. և երբ երկուսն էլ քիչ լուռ էին մնացել, ասաց.

—Ուրիշ էլ ասելիք ունիք... աղօթքիս ժամանակն է...

Փոխ-քաղաքապետը ոտքի ելաւ ծանրութեամբ, յետոյ գունատ խոնարհուեց և հազիւ լսելու ձայնով մըմնջաց.

—Աշխարհիս աղօթարանը հրամայեց ինձ յայտնել որ եթէ չէք ուզում ծխելը սկսել, հարկաւոր է ձեզ հեռանալ քաղաքից և գնալ իր նշանակած տեղը...

—Աքսոր... ժպտեց մօշտէհիդը—Բնչ կայ... Ասացէք Շահին որ ես կը գնամ, որովհետեւ ծխել չեմ կամենում...

Յետոյ վերցրեց գետին դրուած Ղօրանը և բաց արաւ: Փոխ-քաղաքապետը խոնարհուեց և դուրս գնաց:

Սակայն մօշտէհիդը սենեակում մենակ չէր. բացի դրանից, բաց դռներից բոլոր ծառաները ամեն ինչ լսել էին: Եւ չէր անցել կէս ժամ, որ լուրը տարածուել ցնցում էր ամբողջ քաղքը:

Ժամը 10 ի մօտերը արդէն լի էր թէ Թօփիսանէի հրապարակը և թէ Արքը շրջապատող փողոցները: Աշտիանուն աքսորելու լուրը բերնէ-բերան անցաւ—տարածուեց, յուզուած ամբոխը, շարքերը սեղմած և սպառնադին՝ իրար անցան, մուլաններ ու սէլիդներ բացարձակ քարոզում էին յարձակուել պալատի վրայ, գնալ Շահի մօտ, իրենց բողոքն ու պահանջը գնել...

Ապստամբութիւնը սկսում էր մեծ, ահաւոր չափերով:

Դեսպանատները սկսեցին լեցուել քրիստոնեաներով, անգլիական դեսպանատունը զինուեց, թնդանօթներ հանեց ու լեցրած՝ պատրաստեց իր դռան աշտարակների վրայ, իսկ Մենավաճառի ընկերութեան գրասենեակը անմիջապէս դատարկուեց, որովհետեւ մի սպառնադին ամբօխ, արդէն աղաղակել սկսած՝ քայլում էր դէպի շէնքը:

Պալատում Շահը իր պարտէզն էր իջել, անհանգիստ քայլում էր ծառուղւոյ մէջ, ձեռքի փայտով ծառերի բները ծեծում անխօս և մռայլ, մինչ Սադրազամն ու մինիստրները միմեանցից հեռու սպասում էին

և ոչ ոք չէր համարձակուում մի բառ արտասանել:

Այսպէս տուեց մի քանի ժամ, դրսից փոքր առ փոքր ամբոխի ձայնը բարձրանում էր և ժամը 1 ի մօտերն արդէն մի ահաւոր աղաղակ գալիս էր ցնցելու պալատը:

Բազարի մուտքից, Սէբգէ-Մէյդանից տրուեցաւ ժողովրդեան առաջ գնալու նշանը:

Մի սէլիդ էր այդ, մի երկարահասակ երիտասարդ, որ ճղեց բազմութիւնը, ելաւ մէյդանի դռան պատուանդանի վրայ և գոռաց.

— Յանու՛ն Մեծ մարգարէի, Իմամ Մէհտեբի և նրա ջաննիշին Քէլբէլալի և Թէհրանի մեծ մօշտէհիդների!...

— Սալաւաթ... կանչեց ամբոխը:

— Գնանք Շահին մեր ասելիքը ասելու և թող կործանուին այն մարդիկ, որոնք անհաւատներին են ծախում մեր երկիրը... Քայլեցէք...

Յետոյ ոտնեց ցած և համարձակ գնաց դէպի Արքի մեծ դուռը, որ բացուում էր ճիշտ պալատի վրայ՝ Մէյդանը— շահի կողմից:

Ամբոխի բուռն հոսանքից կիսաբաց դուռը ճռնչաց, և ժողովուրդը, հազարաւոր գլուխներ, ահագին աղաղակներով խուժեցին ներս, ետ մղելով պահակ զինուորներին:

— Դէպի պալատ, միւսիլմաններ, ով սիրում է Հազրաթը Մուհամմէդին... Կանչեցէք, ես Ալի...

— Ես Ալի... օռնաց ամբոխը և քայլեց:

Պալատի մեծ դուռը կողպած էր: Սէլիդը քայլեց դէպի Նալիբը Սալթանէի փողոցը՝ ամբոխը ետևից, սակայն այնտեղ մի գուռ դինուորներ, այն էլ Չահի լեռնական կպտաղի թիկնապահները, մի խիտ պատ կազմած, սուրները դէմ տուին...

— Ճանապարհ, գոռաց սէլիդը նրանց— եթէ դուք էլ անհաւատ եղիդիներ չէք, ճանապարհ առե՛ք...

— Ե՛տ գնացէ՛ք, գոռաց մի սպայ— հրաման չը կայ այս կողմից:

— Լաւ ուրեմն, ժողովուրդ, դարձաւ սէլիդը ամբոխին— եթէ այս կողմից ճանապարհ չը կայ, ուրիշ

կողմով գնանք... Յառաջ միւս փողոցներով...

Ամբոխը «եա Ալի» աղաղակները բերնին դարձաւ, Արքի դռնից դուրս եկաւ, յետոյ, փողոցում մի կատաղի վագր սկսեց երկու ճիւղերով: Մի ճիւղը սէյիդի առաջնորդութեամբ պտոյտ դործեց Եէմա-Իւլ իմարէթի շուրջը և Էնդէրուսի դռնից ներս խուժեց, իսկ միւսը մի ինչ որ կարճահասակ մոլլայի հետ Ջաբախանայի փողոցից վրայ տուաւ Արքի երկաթապատ դռան, փրշրեց, պահակներին ոտքի տակ առաւ, միմեանց կոխոտեց և Դէրը-էլմաս ծառուղու միջով հասաւ միանալու առաջինին:

Սէյիդը՝ Հաբիբուլահն էր, իսկ մոլլան՝ Նաջաֆ-կուլին իր լաւիտենական անբաժան Սէյիդ խանի և ամենայանդուզն խէսփուշների հետ:

Պալատի դռնից խուժանը մղուեց դէպի Նալիբը Սալթանէի տան առաջ, Այդտեղ, մինչև այդ ոչ մի գէնքի չը դիմող ամբոխն արդէն կատաղեց, երբ դարձեալ դէմ եկաւ այս անգամ շահի ձիաւորուած թիկնապահներին:

— Եւ Ալի, գոռաց Սէյիդ Հաբիբուլահնը, յետոյ դետնից մի քար վերցրեց և նետեց դէպի զինուորները:

Նշանը բաւական էր. իսկոյն քարերի մի կարկուտ էր, որ գնաց տեղալու՝ զօրքի գլխին, իսկ մօտ կանգնածները սկսեցին փշրել արքայորդու տան լուսամուտները և լառաջանալ:

— Յառաջ, օռնում էին ետեւից սեղմողները—պալատ մտէք...

Ասելը հեշտ էր, բայց Մուինը—նիզամը, թիկնապահների սպան, սուրն էր հանել և գոչում էր ամբոխին:

— Ե՛տ գնացէք, թէ չէ կը հրամայեմ կրակել...

— Զե՛ս համարձակուիլ, անհաւատները ընկեր, Եգիբ... կանչում էր նրա դիմացը Սէյիդը:

— Ե՛տ ասում եմ... սպառնաց սպան:

— Յառաջ, ժողովուրդ:

— Կրակ...

Ու հետեւեց հրացանների պալթին. նեղ փողոցը

լցուեց ծուխով, ճիչերով... Մի խառնաշփոթութիւն յաջորդեց դրան. ամբոխը երեսը դարձրեց ու սկսեց ետ մղուել...

— Կրակ... ետ քաշուեցէք... զինուորներ, այստեղ... կրակ...

Ահա թէ ինչ էր լսոււմ երբեմն հրացանների պայթիւնի, խառնի խուռն աղաղակների, ճիչերի, հայհոյանքների մէջ...

— Յառաջ, խէսփուշներ, դաշոյններով...

Մոլլայի զիւ կանչն էր: Առաջին ընկնողներից մէկըն էր եղել: Գնդակը ճիշտ կրծքում, ետ մղուեց, ընկաւ մի գործաւորի վրայ, մի խուլ աղաղակ արձակեց, կքուեց... և մի վարկեանում ոտքերի տակ գնաց, խուսափող ժխորի ոտքերի տակ...

Մինչ այդ, պալատում սոսկումը քարացրել էր ամէնքին: Բայց ոչ. դրամատիքական այդ ծալրահեղ ընկերներին, չը պակասեց ծիծաղելին ևս:

Շահը մտած խոր, ներքին սենեակները, լուռ նըստել էր մի անկիւնում՝ թմրածի նման: Սատրաղամը մի քանի անձերով շրջապատուած՝ կծկուել էր Գիւլիստան այգիի պատի տակ և ձեռքի թղթերն էր շուռ ու մուռ տալիս: Լուռութիւնը թագաւորում էր ամեն տեղ պալատում. ոչ ոք չէր խօսում. ամէնքը սրել էին ականջները դէպի փողոցը:

Իսկ այդ բոլորի մէջ յանկարծ ներսից երևում են վեց սենեկապառներ գլխից մինչև ոտք զինուած որսի հրացաններով և առաջնորդած Միրզա-Մէհմէդ խան շահի սպասաւորից, անցնում են կոկողավիզ ու կանգնում հարեմխանայի դռանը:

Ծիծաղելի էր տեսնել նրանց երկփողեան ողորմելի զէնքերը, նրանց գունատ դէմքն ու դողդոջիւն շըրթուանքները և այդ բոլորի հետ կոկողավիզ կեցուածքը:

Եօթ հոգով ուզում էին պալատը պաշտպանել...

Դրսում հրացանաձգութիւնը շարունակոււմ էր ճիչերի, խառնիխուռն աղաղակների հետ, սակայն ամբոխը ետ ետ էր գնում, որովհետև տեղացող գնդակները փռում էին նրանցից համարձակներին. մանաւանդ որ զինուոր-

ների գնդերը սկսում էին գրէթէ պաշարել նրանց երեք կողմից, սեղմելով դէպի Ենտերունի շատ նեղ անցքը:

— Կրակ... դեռ լսում էր սպայի ձայնը:

Բայց այլ ևս չէր լսում և ոչ իսկ Մուլայի զել աղաղակները:

Ջարդուած, պատերի սեղմած, հրած-հրմշտկուած, տեղացող գնդակների կարկուտից սարսափահար՝ շտապել էր նա կծկուել, ոտքերի միջով անցնել և գրէթէ կիսամեռ դրութեան մէջ էր, որ գնաց ընկնելու Նասրի խիռանի մի սրճատան մէջ: Խէսփուշների փոշին անգամ չէր երևում, ամբոխը կոխոտել-տարել էր նրանց. մի քանիսները գետնի փոշին էին լզում, շատերը վիրաւոր, հայհոյելով այս-այն կողմն էին անհետացել և Սէյիդ խանը, գթբաղտ ոպիւում ծխողը, ճիշտ մի ծառի տակ, գնդակահար՝ մեռել էր փոքրիկ փոսի մէջ, գընդակի պէս ինքն իր վրայ ժողովուած:

Եւ դեռ հրացանները պալթում էին, փողոցը ծրխով, ճիչերով լեցնում...

Պահ մի ևս, և մի փոքրիկ թնդանթի փողը երևաց պալատի աշտարակի վրայ...

Քիչ լետու Սրբը դատարկուել էր, թողնելով փողոցների մէջ բազմաթիւ դիակներ...

Սակայն պարսիկ ժողովուրդը յաղթել էր:

Ճշմարիտ է, զոհեր և շատ զոհեր էր տուել նա, բայց այդ զոհերի գնովն էր որ յաջողուեց իր իրաւունքները ետ կորզել:

Շահը վախեցաւ, զգաց որ յիւտւի, Ալէմգիրը երբ զարթնում է և մռնչում, կարող է ոստումներ ևս գործել ու իր ճիրանների տակ բզկտել այն ամէնը, ինչ որ իր իրաւունքներն է բռնաբարում:

Ու Մենավաճառը ջնջուեց, միւս օրից իսկ լիովին լուծուեց, վճարելիք տուգանքը մի կերպ կատարուեց: Չահը մի ընծայ ուղարկեց Աշտիանուն, աղաչեց Քէլէլայի մօշտէհիդին և չէր անցել 20 օր, որ մուսնե-

տիկները շուկաներում ու հրապարակներում յայտարարեցին Մենավաճառի ոչնչացումն, հետևապէս՝ ծխելու արտօնութիւն մօշտէհիդի կողմից:

Ժողովուրդը իր արեան գնով ետ էր ստացել կորզուած իրաւունքները:

Սէյիդ Միրզա Բիզան իրաւունք ունէր-Ալէմգիրը անյաղթելի էր... և այն՝ միմիայն իր յամառ, աննկուն և որը գլխաւորն է՝ ոգու ամբողջ ու միահամուռ ձգտման յիշումով...

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ